

BYL BAHRO ALTERNATIVOU?

Stanislav Holubec

Některé společenské vědce proslavila pouze jedna kniha. Příkladem par excellence je východoněmecký filosof Rudolf Bahro (1935–1997) a jeho práce *Alternativa. Ke kritice reálného socialismu* (1. vydání 1977). Kniha za svou proslulost vděčí bezpochyby okolnostem svého vzniku: Byla napsána potají ve volném čase, propašovaná na Západ a stala se poté předmětem doličným v soudním procesu. Asi jen málo knih vyvolalo tak rozporuplné hodnocení. Herbert Marcuse ji označil za nejdůležitější marxistickou knihu za poslední desetiletí.¹ Podle názoru východoněmecké Stasi se jednalo „o vysoce rafinovanou a nebezpečnou antikomunistickou propagandu, která je, dlužno zdůraznit, také antisovětská“.² Podle názoru pocházejícího z kruhů východoevropských emigrantů šlo o „nebezpečně nepřiměřenou utopii ... nepředstavuje žádnou teoretickou inovaci a směr autorova myšlení je scestný“.³ Podobně rozporuplná

---

¹ Marcuse, H., Protosocialism and Late Capitalism: Toward a Theoretical Synthesis Based on Bahro's Analysis, *International Journal of Politics* 10, 1980, 2/3, s. 26.

² Herzberg, G., Seifert, K., *Rudolf Bahro – Glaube an das Veränderbare. Eine Biographie*, Linksverlag, Berlin 2002, s. 168.

³ Arato, A., Vajda, M., The Limits of the Leninist Opposition: Reply to David Bathrick, *New German Critique* 19, 1981, 1, s. 168.

byla i Bahrova osoba: Na jedné straně disident volající po svobodě slova, na druhé straně leninista, který pokládal za zbytečnou existenci více politických stran. Na jedné straně člověk velice vzdělaný, který pochopil význam dialogu marxismu a ekologie a stal se jedním ze zakladatelů strany Zelených, na druhé straně člověk, který během osmdesátých let upadl do mysticismu a apokalyptického myšlení a ocitl se nebezpečně blízko ke krajní pravici.⁴

Úvodní studie nejprve přiblíží život Rudolfa Bahra s důrazem na období, kdy knihu psal, a dobový kontext jejího vzniku. Pak přejdu přímo k výkladu knihy. Pokusím se shrnout její hlavní teze, zmíním nejčastější námitky, které proti nim byly vznášeny v dobových recenzích, a zamyslím se nad jejich aktualitou po čtyřech desítkách let od vzniku knihy. Poslední část shrne Bahrovy osudy po jeho uvěznění, odchodu do SRN a jeho intelektuální vývoj v osmdesátých a devadesátých letech.

Bahrův život před *Alternativou*

Rudolf Bahro se narodil v roce 1935 v Bad Flinsbergu (dnešní Świebodów-Zdrój), což je město nacházející se v Dolním Slezsku nedaleko od českých hranic. Později vzpomínal, že jeho rodina – většinou zemědělci bez většího zájmu o politiku – byla velmi silně protestantsky založená. Jeho otec vstoupil během války do nacistické strany. Učinil tak ale prý jen proto, aby nemusel na frontu. Ke konci války byl povolán

---

⁴ Český čtenář se mohl o Bahrovi asi nejvíce dozvědět z knihy Biehlová, J., Staudenmaier, P., *Ekofašismus. Poučení z německé zkušenosti*, přel. M. Konvička, Votobia, Olomouc 1999, s. 66–77. *Alternativa* se mi poprvé dostala do rukou v roce 2004, kdy mi ji zapůjčil český teoretik samosprávného socialismu Josef Heller (1947–2018), jenž napsal např. několik studií v knize: Heller, J., Neužil F. a kol., *Kdopak by se Marxe bál?*, Futura, Praha 2011; nebo v knize: Heller, J., Neužil, F. a kol., *Bojíte se socialismu?*, Periskop, Příbram 2007. Heller podobně jako Bahro používal pro označení sovětských režimů pojem protosocialismus. Přejal jej z textů historika Vojtěcha Mencla, který jej má pravděpodobně právě od Bahra (podle e-mailu, který mi Josef Heller zaslal 1. 2. 2016). Knihu jsem tehdy odložil, neboť mi připadla příliš složitá. V roce 2007 mi ji

k Volkssturmu a padl do zajetí. Rodina musela utéct před postupující frontou a absolvovala dlouhé putování po území Čech, Moravy a Rakouska. Během této cesty došlo k odloučení Rudolfa, kterého doprovázela jeho teta, od matky a dvou mladších sourozenců. Matka, bratr a sestra brzy nato zemřeli na tyfus. Naštěstí se otec velmi záhy dostal ze zajetí, našel svého syna a usadili se v Braniborsku v sovětské okupační zóně. Podle Bahrových vzpomínek se jeho otec stal loajálním občanem NDR,⁵ znovu se oženil a rodina se trvale usídlila ve Fürstenbergu, který byl v padesátých letech přebudován na centrum východoněmeckého těžkého průmyslu a přejmenován na Eishüttenstadt. Spíše než v nové rodině našel Rudi své místo v pionýrské organizaci a později ve Svobodné německé mládeži (FDJ). Pod vlivem svého učitele se stal zapáleným komunistou a ještě před maturitou vstoupil do východoněmecké vládnoucí Sjednocené socialistické strany (SED). Jeho nadšením pro socialismus a jeho výstavbu neotřásly ani nepokoje v roce 1953 a snadno uvěřil, že šlo o fašistické spiknutí.

Po maturitě v roce 1954 se rozhodl stát učitelem marxismu-leninismu a přihlásil se na tento obor na lipské univerzitě. Příjímáčí komise ale zjistila, že žadatele spíše než propaganda zajímá marxistická estetika a předala jeho přihlášku na Humboldtovu univerzitu v Berlíně.⁶ Studium filosofie v hlavním městě bylo v padesátých letech známé svou jednoznačně marxistickou linií, zatímco v dalších tradičních centrech německé filosofie (Jena, Halle) nadále působili nemarxističtí předváleční filosofové a v Lipsku udával tón marxista evropského významu Ernst Bloch (1885–1977), který se jako nečlen strany pokoušel až do svého nuceného emeritování v roce 1956 o svobodomyšlnější přístup. Berlín

---

připomenul slovenský ekonom Michal Polák a navrhol ji přeložit. Polák Bahra také diskutuje ve své disertaci: Polák, M., *Class, Surplus and Division of Labor: A Post-Marxian Exploration*, Palgrave, London 2013, s. 50–53. Po roce 2010 jsem se ze studie Tomáše Vilímka o československé o východoněmecké opozici dozvěděl o existenci dosud nevydaného překladu *Alternativy*, jenž vznikl v českém disentu, a podařilo se mi jej za pomoci Ivana Landy z Filosofického ústavu AV ČR získat z knihovny Forschungstelle Osteuropa na brémské univerzitě.

⁵ Bahro, R., *From Red to Green*, Verso, London 1984, s. 5–10.

⁶ Herzberg, G., Seifert, K., *Rudolf Bahro – Glaube an das Veränderbare*, s. 29.

padesátých let byl městem rychle měnícím svou tvář. Z ruin se zvedaly nové stavby, mezi západní a východní polovinou bylo stále možné cestovat. Studenti západoberlínské Svobodné univerzity se dokonce setkávali se studenty východní Humboldtovy univerzity k filosofickým disputacím.⁷ Východoněmečtí studenti včetně Bahra byli v těchto letech dokonce vysíláni svou univerzitou do západního Německa, aby zde agitovali ve prospěch socialismu.

Spolužáci vzpomínají na Rudolfa jako na upřímně přesvědčeného a nezištného komunistu: Na povinných studentských brigádách byl nejpilnější; nejenže horlivě pracoval, ale zkracoval si dobrovolně přestávky, překračoval svůj pracovní plán a snažil se ostatní strhávat svým příkladem. Když Chruščov odhalil zločiny Stalina, podle svědectví spolužáka prý Rudolf plakal, že se mu zhroutil svět.⁸ Na podzim roku 1956 ale napsal a na univerzitní nástěнку vyvěsil článek, ve kterém požadoval, aby se vedení strany postavilo otevřeně k Chruščovově řeči na 20. sjezdu a vyjadřoval solidaritu s maďarskou revolucí.⁹ Po tomto činu jej začala sledovat Stasi. Podle jejích záznamů se jednalo o člověka velmi sečtělého a inteligentního, ale sebestředného se sklonem k extrémním názorům.¹⁰ Sklon k radikálnosti je patrný i z jiné události: Bahro tehdy napsal do studentského časopisu *Forum* polemiku s pochvalnou recenzí na sbírku básní od jedné mladé autorky a nazval ji „O jednom případě revizionistického nedostatku principiálnosti v literární kritice“. Její tón byl tak ostrý, že ji redakce odmítla otisknout s odůvodněním, že je hrubá a levicově sektářská.¹¹ Jak se zdá, Bahrovi šlo pouze o čestnou konfrontaci myšlenek a neuvědomoval si, že by mohl někoho poškodit.

Na konci studia, v roce 1960, dokonce publikoval svazeček básní a za odměnu byl vyslán Svobodnou německou mládeží na studijní cestu do Moskvy a Leningradu.¹² Silná političnost těchto básní připo-

---

⁷ Tamtéž, s. 32.

⁸ Tamtéž, s. 37.

⁹ Tamtéž, s. 38–39.

¹⁰ Tamtéž, s. 43.

¹¹ Tamtéž, s. 46.

¹² Tamtéž, s. 45.

mene dnešnímu čtenáři spíše začátek let padesátých, pochopitelně bez odkazů na Stalina. Pěťadvacetiletý autor psal: „Marx je s námi, v nás povstal, vytvořte místo pro ducha Lenina, přestaňte chytat tiché sny, mladí myslitelé, postavte se do třídní fronty!“ (*Studentům mé univerzity*). „Otřásejte se města, krokem mas, země musí cítit, kdo zde vládne, a na druhé půlce planety musí být cítit, kdo tam bude vládnout, vítězná dělnická třída.“ (*Květen 58*) „Soudruzi, vy jste nešli na smrt jen tak, kde zatínáme své pěsti, tam bude váš boj doveden do konce, zbytečně jste nepadli, my jsme vašim snem z noci ve vězení, my jsme triumfem dělnické třídy, my jsme ozbrojená třída“ (*Píseň lidových milicí*).¹³ Českého čtenáře především překvapí rok jejich vydání, neboť v této době se již většina našich mladých literátů začala od politické poezie odvracet. Nešlo, zdá se, ani tak o to, že by byl Bahro v rámci vlastní generace tak radikální, jako spíše o skutečnost, že odvrát od stalinismu probíhal v Československu daleko rychleji než v NDR.

V téže době napsal svou diplomovou práci, která bezesporu naznačovala jeho intelektuální potenciál. Věnoval se v ní otázce národa u předního německého básníka Johanese R. Bechera (1891–1958), který se stal v padesátých letech oficiálním autorem v NDR (napsal například slova státní hymny). K zadanému tématu přistoupil Bahro velmi odpovědně a podle autorů jeho životopisu se práce dá dodnes číst.¹⁴

Po ukončení studií nemusel vykonávat základní vojenskou službu, která byla v NDR zavedena až v roce 1962, a nastoupil rovnou do svého prvního zaměstnání jako redaktor venkovských novin *Die Linie* v Seelowě v Braniborsku. V rozhovoru, který poskytl po své emigraci na Západ, bezelstně prozradil, „že byl obzvláště rád, že tam byl v době kolektivizace“ a že jeho tehdejší psaní „bylo ostré jako břitva“.¹⁵ Později vzpomínal, že už tehdy se mu dostalo prvního vyléčení z dogmatismu, když napsal útočný článek proti jednomu starému komunistovi, který nechtěl vstoupit do družstva. Bahrův nadřízený stranický funkcionář, poctivý a zaslužitý člen strany, ho poté důrazně upozornil, že takto

---

¹³ Tamtéž, s. 64.

¹⁴ Tamtéž, s. 49.

¹⁵ Bahro, R., *From Red to Green*, s. 32.

není možné psát o starých soudruzích.¹⁶ Bahro se v těchto novinách pokoušel publikovat články o Goethovi, Brechtovi nebo J. R. Becherovi, což se pochopitelně u čtenářů nesetkávalo s pochopením. Zde také začal jeho vztah s bývalou spolužačkou z univerzity Gundulou (která měla malou dceru z prvního svazku), s níž v roce 1959 Rudolf vstoupil do manželství.¹⁷

V roce 1960 Bahro povýšil na univerzitu do Greifswaldu, kde působil jako redaktor univerzitního časopisu. V roce 1962 se mu narodil syn Andrej. V Greifswaldu zažil i stavbu Berlínské zdi, o níž se v pozdějším rozhovoru vyjádřil, že měla jeho plnou podporu.¹⁸ V roce 1962 opět povýšil a byl povolán na předsednictvo odborových svazů do Berlína, kde působil jako tajemník. Jeho žena získala místo na Humboldtově univerzitě a v roce 1964 se jim narodila dcera Bettina. V následujícím roce se Bahro vrátil k novinářině a stal se zástupcem šéfredaktora časopisu pro mládež a studenty *Forum*. V této době začalo poprvé docházet k jeho střetům se stále represivnější kulturní politikou strany, což po dvou letech vyústilo v jeho odvolání z místa. Nové působiště si našel v gumárenském podniku v Berlíně, kde měl provádět sociologické analýzy. Tato práce mu poskytla dostatek času k četbě a psaní a působil zde následujících deset let až do svého zatčení. V roce 1975 byl dokonce pověřen vedením výzkumného oddělení a o dva roky později byl za svou práci vyznamenán.¹⁹

V roce 1967 učinil poslední pokus o dialog s vládnoucí mocí a napsal dlouhý dopis Walteru Ulbrichtovi (1893–1973). Věnoval se v něm zejména nedostatku motivace v hospodářství, možnostem seberealizace mládeže a nutnosti znovu promýšlet Říjnovou revoluci. Na dopis nedostal žádnou odpověď, ale po několika měsících jej v květnu 1968 navštívil na jeho pracovišti člověk, který s ním za přítomnosti ředitele vedl rozhovor (či výslech). Otázky se týkaly zejména Bahrova vztahu

---

¹⁶ Tamtéž, s. 35.

¹⁷ Herzberg, G., Seifert, K., *Rudolf Bahro – Glaube an das Veränderbare*, s. 55.

¹⁸ Bahro, R., *From Red to Green*, s. 36.

¹⁹ Herzberg, G., Seifert, K., *Rudolf Bahro – Glaube an das Veränderbare*, s. 90.

k pražskému jaru a bylo mu sděleno, že by si měl dobře rozmyslet, jestli chce v tomto těžkém čase bojovat společně se stranou, nebo proti ní.²⁰

Pražské jaro a jeho potlačení bylo pro Bahra skutečným zlomem. Později dokonce invazi označil za nejčernější den svého života²¹ a vzpomínal, že tato událost stála na počátku psaní *Alternativy*: „V prvních hodinách a dnech po intervenci se ve mně cosi navždy změnilo. V každém případě jsem dostal chuť jim dát odpověď, proti níž by byli tak bezmocní, jako jsme my byli bezmocní proti jejich tankům.“²² Tehdy také přemýšlel, zda nemá ze strany vystoupit, ale po zralé úvaze si řekl, že nikoli a že vyzve režim na souboj teprve tehdy, až bude dokonale připraven.²³ Možná také vycházel z úvahy, že režim zasáhne nejvíce, pokud jej bude kritizovat jako člen strany.²⁴ Ačkoli ani dříve nebyl příliš společenský, od srpna 1968 začíná jeho dobrovolná sebeizolace. Přestává se otevřeně vyjadřovat k politice, přestává přispívat do denního tisku²⁵ a zahloubá se do knih.

Vznik *Alternativy*

NDR zahájila počátkem sedmdesátých let odvrát od politiky akcentující technologické inovace, symbolizované Walterem Ulbrichtem, k průmyslnické, na vzrůst životní úrovně orientované politice, která byla programem nového vůdce země Ericha Honeckera (1912–1994), a došlo k „přenesení důrazu z ideologické obhajoby vedoucí role strany k obhajobě ekonomické“.²⁶ Na počátku své vlády se Honecker pokoušel vystupovat liberálněji než jeho předchůdce. Skutečnost, že se NDR nevydala

---

²⁰ Tamtéž, s. 96.

²¹ Tamtéž, s. 135.

²² Tamtéž, s. 102.

²³ Tamtéž, s. 115.

²⁴ Tamtéž, s. 135.

²⁵ Bahro, *From Red to Green*, s. 49.

²⁶ Woods, R., *Opposition in the GDR Under Honecker 1971–85*, Palgrave Macmillan, Basingstoke 1986, s. 15.

v sedmdesátých letech jednoznačně na cestu ortodoxie, je jedním z vysvětlení, proč zde Bahro, na rozdíl od většiny ostatních východoevropských opozičních intelektuálů, spatřoval potenciál k reformě a k výstavbě skutečného socialismu. Jeho vztah k režimu byl ovšem i nadále velmi kritický. Kromě toho probíhala od počátku sedmdesátých let politika sbližování východního a západního bloku, jejímž plodem byla základní smlouva mezi západním a východním Německem (Grundlagevertrag), v níž obě země uznávaly svou suverenitu. NDR byla uznána i dalšími západními státy a vstoupila do OSN. Na základě vzájemného uznání obrovsky posílily kontakty mezi oběma německými státy. Například v letech 1972 až 1979 proběhlo 22 milionů návštěv západních Němců v NDR, což byl nárůst více než trojnásobný ve srovnání s předchozím obdobím.²⁷ Dohoda také umožnila legální působení novinářů z druhé země, což se stalo klíčovým v pozdějším Bahrově případu. Ke sbližování obou zemí se Bahro stavěl neutrálně, ačkoli v knize *Alternativa* pohlížel na SRN jako na imperialistickou velmoc, nicméně nedošel tak daleko, že by sbližování bloků odsuzoval jako revizionistické, jak to činili například albánští nebo čínští komunisté.

Ačkoli byla první polovina sedmdesátých let pro NDR hospodářsky úspěšná, v jejich druhé polovině musela čelit nárůstu cen energií, zejména ropy, kterou dovážela ze SSSR.²⁸ Východoněmecký režim také od poloviny sedmdesátých let zaváděl restriktivnější politiku, zejména v oblasti kultury. Podobně jako v jiných případech se zde uplatnil obvyklý scénář, kdy po několika letech liberální kulturní politiky, která dala vzniknout společenskému hnutí usilujícímu o větší svobodu, sáhla zneklidněná vláda znovu k represí. Bodem obratu bylo vyhoštění písničkáře Wolfa Biermanna (*1936), kterému vláda nepovolila v roce 1976 návrat z koncertního turné po SRN. Následoval případ chemika a předválečného komunisty Roberta Havemanna (1910–1982), který byl už v roce 1963 vyloučen za své postoje ze strany. Když se Havemann zastal v západoněmeckém *Spiegelu* Biermanna, byl odsouzen k domácímu vězení. V roce 1979, kdy probíhal soud s Bahrem, byl také nejznáměj-

---

²⁷ Tamtéž, s. 9.

²⁸ Tamtéž, s. 16.

ší spisovatel NDR a antifašista Stefan Heym (1913–2001) pokutován za publikování v SRN bez úředního povolení a následně byl vyloučen společně s několika dalšími ze svazu spisovatelů.²⁹ Ve vládnoucí straně proběhla koncem téhož roku čistka a tři tisíce komunistů bylo vyloučeno, což ovšem zdaleka nepřesáhlo jedno procento členů.

Bahro žil v těchto letech společensky izolovaným životem, ačkoli svědomitě plnil své pracovní i stranické povinnosti. Jeho tehdejší spolupracovník o něm napsal, že „žije spartánským životním stylem, nekouří a nepije alkohol“.³⁰ Už od roku 1966 se prakticky nestaral o svou rodinu a věnoval se pouze své práci a intelektuálním zálibám. Zároveň měl v té době vztahy s několika dalšími ženami. V roce 1973 se s ním nechala jeho žena rozvést. Ačkoli později tvrdil, že šlo o domluvenou záležitost, aby uchránil rodinu před následky své opoziční činnosti, byl tento motiv bezpochyby druhotný. Přesto bydlel s bývalou manželkou a dětmi ve společném bytě až do března 1977³¹ a podle svých vlastních slov se podílel na domácích pracích.³² Jeho syn později uváděl, že neměl z dětství na svého otce téměř žádné vzpomínky: Buď seděl u psacího stroje, nebo poslouchal hudbu.³³ Dodejme, že pochopitelně klasickou.

Na svém pracovišti v gumárenském podniku v Berlíně prováděl různá sociologická šetření, absolvoval kurzy výzkumných metod a od roku 1972 studoval jako externí aspirant na Vysoké technické škole v Merseburgu, která vznikla v padesátých letech v rámci největšího chemického průmyslového komplexu v NDR Leuna Werke. Ve své disertaci chtěl analyzovat „podmínky tvořivosti vědeckotechnických kádrů v průmyslových podnicích produkce elastických plastů“³⁴ a navrhnout možnosti „zlepšení podmínek rozvoje tvořivé iniciativy vysokoškolských a středoškolských kádrů v průmyslu“.³⁵ Volbou tématu chtěl přesunout pozornost východoněmecké sociologie od dělnictva, které bylo do té

---

²⁹ Tamtéž, s. 24.

³⁰ Tamtéž, s. 165.

³¹ Tamtéž, s. 116.

³² Bahro, R., *From Red to Green*, s. 65.

³³ Tamtéž, s. 117.

³⁴ Tamtéž, s. 119.

³⁵ Herzberg, G., Seifert, K., *Rudolf Bahro – Glaube an das Veränderbare*, s. 119.

doby téměř výlučným předmětem výzkumů, k technické inteligenci.³⁶ Zdůrazňování významu expertů se projevilo i v práci *Alternativa*.

Empirickou částí disertace bylo pět desítek rozhovorů s odborníky v průmyslu. Bahro se podle svých pozdějších slov dopustil určité nedbalosti, která mu pak velmi uškodila během jeho soudního procesu. Šlo o to, že přepisy těchto rozhovorů nebyly přesné. Podle jeho vyjádření z doby po odchodu do SRN asi pětina výpovědí zazněla během neformálních rozhovorů s respondenty a Bahro tyto výpovědi přidal k vlastním přepisům interview, aniž je nějak odlišil.³⁷ Dotazovaní byli sice anonymizováni (uveden pouze jejich věk a profese), ale Stasi je snadno vypatrala a několik z nich donutila zpochybnit autenticitu rozhovorů.

Na svůj hlavní intelektuální projekt, knihu, kterou nazval *Ke kritice reálného socialismu* a která později vešla ve známost jako *Alternativa*, se systematicky připravoval od podzimu 1968 do roku 1972. Během této doby studoval literaturu a pořizoval si z ní obsáhlé výpisky.³⁸ První verzi rukopisu napsal v letech 1972 a 1973. Psal jak v pracovní době, tak po večerech, o víkendech a využil i devět měsíců placeného volna, na které měl jako externí aspirant nárok. V této práci se vyjadřoval o NDR o hodně kritičtěji než ve své disertaci, takže ani nepředpokládal, že by mohla vyjít v oficiálním nakladatelství, a předpokládal, že ji bude rozšiřovat samizdatově. Psal, jak se to tehdy dělávalo, rukou, a když byl hotov, opsal rukopis na stroji. První verzi strojopisu vyhotovil v osmi kopiích, které rozdál svým přátelům s prosbou o kritiku, a několika přítelkyním, o jejichž obdiv a uznání usiloval.³⁹ První verze strojopisu se také dostala do rukou některým spisovatelům, např. Stefanu Heymovi a dalším předním intelektuálům.⁴⁰ Někteří z jeho přátel dokonce četli text v rukavicích, neboť se obávali Stasi.⁴¹ Hlavní kritické připomínky

---

³⁶ Amberger, A., *Bahro, Harich, Havemann. Marxistische Systemkritik und politische Utopie in der DDR*, Verlag F. Schöningh, Paderborn 2014, s. 146.

³⁷ Bahro, R., *From Red to Green*, s. 79.

³⁸ Herzberg, G., Seifert, K., *Rudolf Bahro – Glaube an das Veränderbare*, 137.

³⁹ Amberger, A., *Bahro, Harich, Havemann*, s. 138.

⁴⁰ Tamtéž, s. 144.

⁴¹ Herzberg, G., Seifert, K., *Rudolf Bahro – Glaube an das Veränderbare*, s. 139.

dostal Bahro od bývalého prominentního ekonoma a pozdějšího kritika režimu SED Friedricha Behrense (1909–1980) a filosofa Guntolfa Herzberga (*1940).⁴² Behrens se později při výslechu vyjádřil, že ekonomickou část práce považuje za slabou, ale označil by ji jako „pouze kritickou, a nikoli nepřátelskou společenskému zřízení“.⁴³ Na základě těchto připomínek poté Bahro text další čtyři roky přepracovával (první dva díly knihy od konce roku 1973 do podzimu 1975 a třetí díl do ledna 1977).⁴⁴

Během psaní knihy pochopitelně sledoval domácí a zahraniční politiku a její reflexe je patrná i v knize. Jeho nadšení pro pražské jaro jej vedlo k zájmu o politické síly pokračující v jeho odkazu, tedy o západní komunistické strany, které se více či méně rozešly s Moskvou a přijaly program spojení socialismu a demokracie. Asi nejvíce Bahra oslovili španělští komunisté a jejich vůdce Santiago Carrillo (1915–2012), který se po smrti generála Franca v roce 1975 vrátil do vlasti. Španělští komunisté pod jeho vedením podpořili proces demokratizace a zřekli se nároku na diktaturu, za což jim byla umožněna legální existence a účast ve volbách. Bahro ve španělských komunistech spatřoval sílu, která povede zemi od frankistické diktatury k socialismu. Ve volbách v červnu 1977, tedy tři měsíce před Bahrovým zatčením, ovšem získali jen devět procent, zatímco sociální demokraté, kteří se dokázali prezentovat jako strana budoucnosti,⁴⁵ získali téměř třicet procent hlasů a stali se na následujících čtyřicet let dominantní silou na španělské levici.

Podobně progresivní sílu Bahro spatřoval v italských komunistech, kteří měli v poválečných desetiletích podporu čtvrtiny až třetiny italských voličů. Také italští komunisté odsoudili potlačení pražského jara a v sedmdesátých letech se přihlásili k tzv. *historickému kompromisu*, tedy myšlence společné vlády s křesťanskou demokracií (socialisté byli v Itálii příliš málo významní, než aby s nimi mohli komunisté pomýš-

---

⁴² Tamtéž, s. 144.

⁴³ Amberger, A., *Bahro, Harich, Havemann*, s. 154.

⁴⁴ Herzberg, G., Seifert, K., *Rudolf Bahro – Glaube an das Veränderbare*, s. 144.

⁴⁵ Preston, P., *The Last Stalinist: The Life of Santiago Carrillo*, William Collins, London 2014, s. 371.

let na získání většiny). Tato zamýšlená společná vláda měla prosazovat středolevý program společenských reforem v Itálii. Příklon italských komunistů k historickému kompromisu byl také motivován zkušeností z roku 1973, kdy byla v Chile svržena demokraticky zvolená socialistická vláda. Po těchto událostech došli italsí komunisté k názoru, že v kontextu studené války by podobný vývoj nastal i v Itálii, pokud by zde získala levice většinu. Teprve v době Bahrova uvěznění došlo k únosu a zavraždění italského křesťanskodemokratického premiéra Alda Mora (1916–1978), čímž skončil i projekt historického kompromisu, neboť se křesťanská demokracie začala znovu orientovat doprava.

Představu, že budoucnost patří socialismu, u Bahra nepochybně podporil i pád řecké a portugalské pravicové diktatury v roce 1974, ovšem zdejší komunistické strany byly promoskevské, neměly tudíž jeho sympatie. Naopak vřelejší vztah měl ke studentskému hnutí, které se stalo symbolem konce šedesátých let a následného desetiletí (německý historik Gerd Koenen nazval léta 1968–1978 v SRN *rudým desetiletím*).⁴⁶ Bahro nesympatizoval s levicovými teroristy (aktivními zejména v SRN a Itálii) a v době, kdy vrcholila činnost teroristické Frakce Rudé armády (tzv. Německý podzim roku 1977) byl už ve vězení. Nesympatizoval ani s další početnou frakcí studentského hnutí, maoisty, kteří by mu mohli být patrně sympatičtí pro svůj kulturní konzervatismus.⁴⁷ Po uvěznění vzrostly jeho sympatie k té části hnutí antiautoritářské levice, která začala organizovat akce za jeho osvobození aktivněji než jím obdivovaní eurokomunisté.

Během psaní knihy dospěl Bahro k názoru, že samizdatové rozšiřování asi nevyvolá žádný ohlas, takže bude lépe knihu vydat v nějakém západoněmeckém nakladatelství. Kontakt mu zprostředkoval v roce 1976 zmíněný Friedrich Behrens, který se znal s ekonomem českého původu Jiřím Kostou (1921–2015). Ten emigroval po srpnu 1968 do SRN a jeho bratr a rovněž exulant Tomáš Kosta (1925–2016) zastával

---

⁴⁶ Koenen, G., *Das rote Jahrzehnt. Unsere kleine deutsche Kulturrevolution 1967–1977*, Kiepenheuer & Witsch, Köln 2001.

⁴⁷ Kühn, A., *Stalins Enkel, Maos Söhne. Die Lebenswelt der K-Gruppen in der Bundesrepublik der 70er Jahre*, Campus Verlag, Frankfurt am Main 2005, s. 78–100, 203–231.

významné místo v nakladatelství Europäische Verlagsanstalt (EVA). Behrens mohl jako důchodce volně cestovat na Západ a domluvil zde v téměř roce s Kostovými vydání knihy.⁴⁸ Západoněmecký nakladatel postřehl, že kniha není jen analýzou existujícího systému, ale vytváří návrh systému nového a uvažuje o způsobu přechodu k němu. Proto přidal do názvu *Alternativa*.⁴⁹ Druhý důvod byl, že západoněmecký čtenář neobeznámený se spisy klasiků by asi nepochopil, že název knihy *Ke kritice reálného socialismu* odkazuje k Marxově práci *Ke kritice politické ekonomie*.

O rukopisu se ale záhy dozvěděla Stasi, do jejíhož hledáčku se Bahro opakovaně dostával již v minulosti. Byla to jeho bývalá manželka, která o rukopisu informovala svou kolegyni v práci – manželku vysokého důstojníka Stasi Markuse Wolfa (1923–2006), vedoucího zpravodajské služby NDR podřízené Ministerstvu pro státní bezpečnost.⁵⁰ V dokumentech Stasi stojí: „25. 9. 1974 informoval zástupce soudruha ministra soudruh generálporučík Wolf vedoucího HA XX soudruha Kienberga o následujícím případě: Soudružka Dr. G. Bahrová ... se dozvěděla o tom, že její rozvedený manžel Rudolf Bahro zastává opoziční smýšlení proti reálnému socialismu v NDR. (...) V srpnu 1974 ji seznámil s rukopisem, v němž koncipuje svou kritiku socialismu... Rudolf Bahro dá jeden exemplář soudružce Dr. Gundule Bahrové ke čtení. Je připravena jej poskytnout dočasně Ministerstvu pro státní bezpečnost. Co ji přesně vedlo k tomuto kroku, zda strach o děti v případě zatýkání příbuzných nebo strach o jejího muže nebo žárlivost nebo jiná příkoří, je vedlejší.“⁵¹

Také pro autory Bahrova životopisu je Gundulino jednání záhadou. Dlouho se domnívali, že motivem byla žárlivost. Důvodem bylo, že při prvním podání informací tajné policii Gundula zmiňovala, že její bývalý muž často přebývá u žen, které poznal přes seznamovací rubriku

---

⁴⁸ Tamtéž, s. 143.

⁴⁹ Tamtéž, s. 146.

⁵⁰ Tamtéž, s. 156.

⁵¹ Dostupné na: <http://www.horch-und-guck.info/hug/archiv/2008-2009/heft-65/06511/> [online, cit. 28. 9. 2015].

v *Berliner Zeitung*. Uvedla také, že v současnosti má Rudolf zejména vztah s jistou Ursulou Benekeovou a u své další přítelkyně pravděpodobně ukrývá exempláře rukopisu. O Rudolfovi se pro Stasi vyjádřila, že je „člověkem s mimořádně vysokým sebevědomím, posedlý opozičními myšlenkami, případně má sklony k velikášství. Je fantastou a je připraven být mučedníkem.“⁵² Gundula později své jednání vysvětlovala tím, že chtěla chránit rodinu. Roli prý také hrálo přátelství s Wolfovou manželkou. Jak ona, tak Rudolf prý považovali Wolfa za proreformně orientovaného, který bude Rudolfa spíše chránit a případně jej osloví myšlenky v knize obsažené.⁵³ Je ovšem nutno zdůraznit, že Gundula Rudolfovi o svém činu neřekla. Také dodejme, že Stasi neměla informace pouze od Bahrovy bývalé manželky, ale záhy je získávala i od další ženy, které se dvořil, a od jednoho jeho přítele.

Je otázkou, proč Stasi nezakročila, když věděla o vzniku manuskriptu prakticky od samého počátku. Autoři Bahrova životopisu se domnívají, že nečinnost Stasi byla dána instrukcemi z nejužšího vedení strany, které bylo o práci informováno.⁵⁴ To je samo o sobě pozoruhodné, neboť se jednalo z pohledu nejvyššího vedení země o bezvýznamného výzkumníka, byl s řadou přátel ve vědecké a politické elitě NDR. Nejužší vedení strany možná vycházelo z toho, že autor neporušoval žádné zákony a že vládní moc neměla zájem o nějakou aféru v době sblížování NDR a SRN. Je také možné, že ačkoli Stasi o práci na rukopisu věděla, nedozvěděla se o plánu vydat jej v SRN a předpokládala, že jej Bahro bude rozšiřovat jako relativně neškodný samizdat.

Do doby přepracovávání *Alternativy* spadá i závěr Bahrovy externí aspirantury. V roce 1975 dokončil svou disertační práci a předložil ji k obhajobě. Její název si zaslouží citovat v plné délce pro jistou poetičnost tehdejšího odborného jazyka: „Předpoklady a měřítko vytváření práce pro vědecky vzdělané kádry v průmyslovém reprodukčním procesu rozvinuté socialistické společnosti. Teoretická studie o uvolnění subjektivních podnětů k tvořivé vědecké práci v socialistickém průmyslovém

---

⁵² Herzberg, G., Seifert, K., *Rudolf Babro – Glaube an das Veränderbare*, s. 157.

⁵³ Tamtéž, s. 158.

⁵⁴ Tamtéž, s. 159.

podniku“.⁵⁵ Bahro se v ní vyjadřoval velmi opatrně a za normálních okolností by obhajobě nic nestálo v cestě. Udělal nicméně chybu, že se oné přítelkyni, která byla informátorkou Stasi, pochlubil, že práci odevzdal.⁵⁶ Pokud by mlčel, je možné, že by ji obhájil dříve, než by se Stasi o jejím odevzdání vůbec dozvěděla. Tajná policie se vzápětí rozhodla, případně dostala rozkaz nedovolit, aby takto opozičně naladěný jedinec disertaci obhájil. Varovným signálem bylo, že krátce po odevzdání rukopisu disertace si Bahra k sobě pozval bezpečnostní pověřenec vysoké školy a sdělil mu, že příloha práce obsahuje důvěrné informace a že všechny exempláře včetně jeho vlastního a všech přípravných materiálů musí být odevzdány do odpovědných rukou a Bahro musí podat informaci o všech lidech, s nimiž o disertaci hovořil.⁵⁷ Stasi nařídila vedení univerzity, aby disertační práci zamítla. Nařízení však přišlo až několik měsíců po jejím odevzdání, což vytvořilo pro univerzitu nepříjemnou situaci, neboť během té doby vznikly tři oponentské posudky, které byly bez výjimky kladné. Bylo tedy nutno hledat oponenty nové, což celou záležitost protahovalo, a Bahro se po roce na rektorátu písemně dotazoval, jak řízení probíhá.⁵⁸ Noví oponenti práci pochopitelně nedoporučili a na základě jejich posudků ji mohla odmítnout i vysoká škola. Zbývá dodat, že rukopis disertace se podařilo Bahrovi předat do SRN ještě předtím, než byl zatčen, a o tři roky později, po svém propuštění z vězení a odchodu do SRN, s ní promoval na Technické vysoké škole v Hannoveru.⁵⁹ Práce byla také vydána knižně v roce 1980 pod názvem *Plädoyer für schöpferische Initiative (Obhajoba tvořivé iniciativy)*.⁶⁰

Těsně před dokončením přepracování *Alternativy* na konci roku 1976 se Bahro dozvěděl, že Stasi ví o práci na rukopise, a začal se obávat, že by mu jej mohla zabavit. To ho pohánělo k většímu spěchu a vzal si na jeho dokončení dovolenou. S přítelkyní Ursulou si tajně pronajal

---

⁵⁵ Tamtéž, s. 120.

⁵⁶ Tamtéž, s. 125.

⁵⁷ Tamtéž, s. 123.

⁵⁸ Tamtéž, s. 126.

⁵⁹ Tamtéž, s. 128.

⁶⁰ Bahro, R., *Plädoyer für schöpferische Initiative. Zur Kritik von Arbeitsbedingungen im real existierenden Sozialismus*, Bund, Köln 1980.

v lednu 1977 pokoj v pohoří Harz, kde pracoval na poslední kapitole, zatímco ona rukopis přepisovala na stroji.⁶¹ K doručení rukopisu na Západ byla zvolena obvyklá cesta: Mezi západním Berlínem a SRN existovalo podle mezistátních smluv spojení extraterritoriální dálnicí, kterou ale mohli pro dopravu mezi východoněmeckými oblastmi využívat i občané NDR. Na dálničních odpočívadlech bylo možno se zcela legálně setkat se západními Němci cestujícími na trase ze SRN do Západního Berlína. Bahrova přítelkyně Ursula zde předala rukopis člověku, který jej doručil do vydavatelství. Kosta se později vyjádřil, že za mnoho let nakladatelské práce dostal jen zřídka tak propracovaný manuskript, jak formálně, tak myšlenkově, takže jej bylo možno prakticky okamžitě tisknout. Bahro požádal o předběžné vyplacení části honoráře a dostal ihned 2000 západoněmeckých marek, což odpovídalo při směně na černém trhu asi půlročnímu platu v NDR. Bahro také nakladatele požádal, aby knihu, až vyjde, zaslal čtyřem politikům, které považoval za hlavní představitele eurokomunismu: vůdci italských komunistů Enricu Berlinguerovi (1922–1984), vůdci španělských komunistů Santiagu Carrillovi, významnému italskému komunistovi a matematikovi Luciovi Lombardo Radicemu (1916–1982) a českému reformnímu komunistovi Zdeňku Mlynářovi (1930–1997), který dva měsíce předtím, v červnu 1977, emigroval z Československa.

Vedle zabavení rukopisu se Bahro nejvíce obával vyhoštění z NDR ještě předtím, než bude kniha vydána. Naopak z případného uvěznění, jak se zdá, strach neměl, a dokonce v ně doufal, neboť správně předpokládal, že mu zaručí publicitu. Počátkem srpna 1977 navštívil svého přítele, který byl zároveň informátorem Stasi, a sdělil mu, že počítá po vydání knihy i s možností uvěznění, ovšem domníval se, že následky mohou být i menší, třeba že bude jen propuštěn ze zaměstnání a vyloučen ze strany, případně se nemusí stát vůbec nic a režim se bude tvářit, že o ničem neví.⁶² Tento informátor Stasi zdůrazňoval, že Bahro je přesvědčeným komunistou, který pokládá za svou morální povinnost pře-

---

⁶¹ Herzberg, G., Seifert, K., *Rudolf Bahro – Glaube an das Veränderbare*, s. 143.

⁶² Tamtéž, s. 151.

dat ostatním, co vyčetl u klasiků, a upozorňovat bez příkras na chyby socialistické společnosti a že je připraven za to nést následky.⁶³

Vydání knihy bylo nakladatelstvím inzerováno během letních měsíců, pochopitelně bez udání jména autora, ale zato senzačně oznamovalo, že jde o vysokého funkcionáře SED. Nakladatel zařídil, aby v týdnu, kdy měla kniha vyjít, přinesl týdeník *Der Spiegel* rozhovor s Bahrem, další rozhovor pak měl být vysílán v západoněmecké televizi. Za tímto účelem jej navštívili západní novináři. Ve dnech před vydáním knihy Bahro uskutečnil svůj další záměr: Jeho přítelkyně Ursula, která pracovala jako knihovnice na Humboldtově univerzitě a měla přístup k jinak těžko dostupné kopírce, vytvořila tajně sedmdesát kopií rukopisu.⁶⁴ Společně je pak rozeslali významným představitelům vědecké obce NDR, u kterých Bahro očekával proreformní postoje.⁶⁵ Aby nedošlo k odhalení ze strany Stasi, odesílali jednotlivé zásilky z různých pošt. Autor Bahrova životopisu Guntolf Herzberg, který také pocházel z NDR, dodává, že když viděl seznam adres, byl překvapen, u jakých lidí očekával Bahro proreformní postoje: „Nedokázal jsem si představit, že by tito lidé byli vůbec vnitřně připraveni text číst, nebo o něm dokonce přemýšlet.“⁶⁶ Ukázalo se, že dobrá polovina adresátů, kterým se podařilo manuskript doručit, aniž by jej Stasi zachytila už na poště, jej odevzdala úřadům ještě v tentýž den, co jej dostali, a obvykle zdůrazňovali, že jej nečetli.⁶⁷

Následky vydání *Alternativy*

22. srpna 1977 vyšel s Bahrem rozhovor ve *Spiegelu*, v němž ohlašoval vydání knihy v následujících dnech, a Stasi okamžitě zahájila jeho nepřetržité sledování. Ihned také pověřila jednoho Bahrova kolegu a člena

---

⁶³ Tamtéž, s. 150.

⁶⁴ Amberger, A., *Bahro, Harich, Havemann*, s. 144.

⁶⁵ Herzberg, G., Seifert, K., *Rudolf Bahro – Glaube an das Veränderbare*, s. 147.

⁶⁶ Tamtéž.

⁶⁷ Tamtéž, s. 195.

podnikového vedení strany, aby jej vyhledal a požádal o vyjádření. Bahro mu odpověděl, že k záležitosti zaujme stanovisko na schůzi strany, která se měla konat týž den odpoledne.⁶⁸ Po odbytí běžných bodů programu schůze se Bahro přihlásil, že chce učinit prohlášení: „Je příznivcem Dubčeka a sdílí názory španělského generálního tajemníka Carrilla. Ve své knize o kritice reálného socialismu píše o tom, že v NDR žádný reálný socialismus neexistuje, chybí zde opozice... Je si vědom následků svého jednání. Nezamýšlí podat žádost o odchod z NDR.“⁶⁹ Příštího dne jej vzala Stasi do vazby. Zatčení proběhlo v jeho bytě, poté co přišel z práce.⁷⁰ 24. srpna byl vyloučen z SED. *Neues Deutschland*, oficiální deník strany, psal o zatčení dalšího významného špióna SRN.⁷¹

Je otázkou, proč se jej vládnoucí moc rozhodla zatknout, ačkoli si musela být vědoma, že tím knihu i autora velice zpopularizuje. Vedení se zřejmě obávalo, že by je východoněmecká veřejnost i Západ považovali za slabé, pokud by nic nepodniklo. Rozhodnutí o jeho zatčení vyšlo pravděpodobně přímo od Honeckera.

Bahro byl umístěn do věznice v Bautzenu. Zde se rozběhlo vyšetřování, které trvalo do června 1978. Již první posudek vypracovaný po jeho zatčení na pokyn Stasi byl nesmlouvavý: „V případě předložené studie ... se jedná o vysoce rafinovanou a nebezpečnou antikomunistickou propagandu, která je, dlužno zdůraznit, také antisovětská.“⁷² Vyšetřovatelům začalo být rychle zřejmé, že Bahra neděsí představa mnohaletého vězení. Proto se jej pokusili demoralizovat jiným způsobem než hrozbami vysokého trestu: Zdůrazňovali, že Stasi dávno věděla, co dělá, a namlouvali mu, že reakce na jeho knihu je jak v SRN, tak v NDR nulová.⁷³ Také se jej pokoušeli zlomit pomocí izolace od vnějšího světa. Byly mu odeprény noviny a mohl číst pouze tituly ze zdejší vězeňské knihovny, přičemž se jednalo hlavně o klasické romány.⁷⁴

---

⁶⁸ Tamtéž, s. 154.

⁶⁹ Tamtéž.

⁷⁰ Tamtéž, s. 172.

⁷¹ Tamtéž, s. 192.

⁷² Tamtéž, s. 168.

⁷³ Tamtéž, s. 202.

⁷⁴ Tamtéž, s. 198.

Tvrzení Stasi, že kniha nemá žádný ohlas, bylo zcela lživé. Zájem čtenářů vzbudila už sama kampaň nakladatelství před vydáním, ohlašující senzační knihu ze zákulisí východoněmeckého režimu. To ovšem nebylo nic proti Bahrovu zatčení, o kterém okamžitě informovala západoněmecká média, což knize zaručilo mimořádný prodejní úspěch. Už v dubnu 1978 bilancoval Bahrův nakladatel, že první náklad deseti tisíc výtisků je vyprodán a že dotisk činí osmdesát tisíc exemplářů.⁷⁵ Nakonec se počet prodaných výtisků vyšplhal na tři sta tisíc.⁷⁶ Kromě toho byla práva na knihu prodána do několika evropských zemí.⁷⁷ Nakonec byla údajně přeložena do dvanácti jazyků.⁷⁸ Mnozí se domnívali, že by zcela zapadla, pokud by ji napsal nějaký západoněmecký filosof.

Během vyšetřovací vazby se v západním Německu ale i v ostatních zemích západní a východní Evropy rozvinulo hnutí za Bahrovo osvobození. Hlavním aktérem kampaně na Západě byly skupiny mimoparlamentní levice a spolky levicových emigrantů ze sovětského bloku. Napak reakce zavedených politických stran, včetně sociálních demokracií a eurokomunistů, byla zdrženlivá.⁷⁹ Jediný významný politik, který Bahra v únoru 1978 podpořil, byl šéf španělských komunistů Santiago Carrillo. První velké shromáždění na jeho podporu se konalo v západním Berlíně v lednu 1978, záhy vyšel sborník *Solidarität mit Rudolf Bahro (Solidarität mit Rudolfem Bahrem)*⁸⁰ s devatenácti příspěvky, nejčastěji ve formě dopisů. Mezi nimi byly i listy emigrantů z východní Evropy, československého germanisty Eduarda Goldstückera (1913–2000), polského ekonoma a stranického teoretika Włodzimierza Bruse (1921–2007) nebo maďarského filosofa Mihályho Vajdy (*1935). Vůdce německé studentské levice Rudi Dutschke (1940–1979) si tehdy napsal

---

⁷⁵ Tamtéž, s. 204.

⁷⁶ Amberger, A., *Bahro, Harich, Havemann*, s. 204.

⁷⁷ Tamtéž, s. 223.

⁷⁸ Lehnert, E., *Autoportrait Rudolf Bahro, Sezession 20*, Oktober 2007, s. 5 [online, cit. 28. 9. 2018]. Dostupné na: https://sezession.de/wp-content/uploads/2009/04/lehnert_autorenportrait-rudolf-bahro.pdf.

⁷⁹ Herzberg, G., Seifert, K., *Rudolf Bahro – Glaube an das Veränderbare*, s. 214.

⁸⁰ Schwenger, H. (ed.), *Solidarität mit Rudolf Bahro. Briefe in die DDR*, Rowohlt, Reinbek 1978.

do svého deníku: „Bahro ... je obtížná záležitost. Jeho životní příběh je mně i nám cizí. Kdysi byl v jedné řadě s vládnoucími služebními básníky a služebními redaktory. Obrat u něj přišel po zkušenosti barbarické okupace ČSSR zeměmi Varšavské smlouvy, Robert Havemann ho znal stejně tak málo jako Wolf Biermann... Existuje vůči němu stále nedůvěra, nicméně dokázal přes své opisování u mě (Dutschke měl na mysli svou disertaci, pozn. S. H.) a částečně i protikladnou interpretaci vymyslet nové věci.“⁸¹

Jak zmiňují autoři Bahrova životopisu, jedinou západní silou, která jeho uvěznění obhajovala, byla prosovětská Německá komunistická strana (DKP). Ta publikovala ve svém stranickém listě odmítavou recenzi knihy a obviňovala Bahra z revizionismu a maloburžoazního utopismu. Z revizionismu jej obviňovali i jinak vůči NDR nepřátelští západoněmečtí maoisté, kteří ovšem jeho osvobození podporovali.⁸² Je třeba zdůraznit, že se Bahro mnoha sympatiím netěšil ani u německých konzervativců, kteří jeho případ přecházeli mlčením, iniciátory jeho podpory navíc považovali za sympatizanty „bandy Baadera a Meinhofové“.⁸³ Mlčeli i mnozí sociální demokraté, neboť byli oddáni Brandtově *Ostpolitik* a obávali se zhoršení vztahu k NDR. Předseda SPD a bývalý kancléř Willy Brandt se dokonce v rozhovoru pro *Timesy* vyjádřil, že „Západ může posloužit lidským právům na Východě lépe, když se bude soustředit na tichou práci a nebude zpochybňovat prestiž sovětských úřadů“.⁸⁴ Konečně nejen v řadách DKP, ale též u mnoha levicových intelektuálů převládalo přesvědčení, že NDR je přese všechno lepší částí Německa, zatímco SRN pro ně byla především státem, kde přetrvával vliv nacistů.⁸⁵

---

⁸¹ Dutschke, R., *Wir hatten ein barbarisches schönes Leben*, Knauer, München 1998, s. 423.

⁸² Herzberg, G., Seifert, K., *Rudolf Bahro – Glaube an das Veränderbare*, s. 218.

⁸³ März, M., *Linker Protest nach dem Deutschen Herbst. Eine Geschichte des linken Spektrums im Schatten des „starken Staates“, 1977–1979*, Transcript Verlag, Bielefeld 2012, s. 320.

⁸⁴ Cit. dle Moneta, J., Eine „Alternative“ – Nicht nur für die DDR, in: Wolter, U. (ed.), *Antworten auf Bahros Herausforderung des „realen Sozialismus“*, s. 15.

⁸⁵ März, M., *Linker Protest nach dem Deutschen Herbst*, s. 344.

Naopak v NDR, kde bylo ještě slabší opoziční hnutí než v Československu, nemluvě o Polsku či Maďarsku, zaznívalo volání po Bahrově osvobození pouze od izolovaných jednotlivců. Bahrovi bývalí spolupracovníci byli dokonce donuceni jeho jednání odsoudit zvláštní rezolucí, ve které stálo, že „takový kontrarevolucionář a třídní nepřítel ve službách imperialistické velmoci patří za mříž“.⁸⁶ V podniku se nicméně vyskytly i odvážné hlasy, které požadovaly, aby se s knihou mohly nejprve seznámit.

Podle různých indicií se zdá, že největší ohlas ze zemí východního bloku mimo NDR vyvolal jeho případ v Československu. Charta 77 se samozřejmě přidala k hlasům volajícím po jeho propuštění. Kniha sem byla po vydání propašována a v průběhu roku 1979 vznikl její samizdatový překlad, pravděpodobně jako jediný ve východním bloku. Ani v Polsku, ani v Maďarsku kniha přeložena nebyla. Český překlad vznikl v brněnském okruhu Jiřího Müllera (*1943), pracoval na něm bohemista Milan Jelínek (1923–2014) a práci konzultoval s Petrem Uhlem (*1941). Jediný pravděpodobně zachovaný exemplář strojopisu se nachází v knihovně Forschungstelle Osteruropa na Univerzitě v Brémách. Podle vyjádření Jaroslava Suka se tam dostal tak, že jej tento disident předal Jiřině Šiklové, která zařídila jeho převezení přes hranice.⁸⁷ Suk také zpracoval částečný překlad knihy. Ten se nachází v pražské knihovně Libri Prohibiti.⁸⁸

Bahrova bývalá manželka Gundula začala krátce po jeho zatčení s hledáním advokáta, což se jí podařilo díky její kamarádce, herečce Gabriele Gysiové (*1946), která byla dcerou předního politika NDR a tehdejšího státního sekretáře pro církevní záležitosti Klause Gysiho (1912–1999). Ta jí navrhla svého bratra, tehdy třicetiletého Gregora Gysiho (*1948).⁸⁹ Bahro nejprve nechoval k advokátovi příliš velké sym-

---

⁸⁶ Herzberg, G., Seifert, K., *Rudolf Bahro – Glaube an das Veränderbare*, s. 251.

⁸⁷ Osobní e-mail Jaroslava Suka, který mi zaslal 21. 3. 2017.

⁸⁸ Tomáš Vilímek uvádí v roce 2010, že se v Libri Prohibiti nachází i Jelínkův úplný překlad (Vilímek, T., *Solidarita napříč hranicemi. Opozice v ČSSR a NDR po roce 1968*, Vyšehrad, Praha 2010, s. 342), ale podle vyjádření knihovny z roku 2017 je ztracen (osobní e-mail Jiřího Gruntoráda Jaroslavu Sukovi z 23. 3. 2017).

⁸⁹ Herzberg, G., Seifert, K., *Rudolf Bahro – Glaube an das Veränderbare*, s. 199.

patie, neboť jej Gysi hned při prvním setkání varoval, že pokud nebude spolupracovat, může to mít následky. Bahra zejména zajímalo, zda čtel jeho knihu, na což Gysi vyhýbavě odpověděl, že „pokud to bude podstatné pro případ, bude nutné, aby se do ní podíval“. ⁹⁰ Během doby si Gysi postupně získal jeho důvěru, když mu například pomohl získat povolení k četbě a psaní a také k návštěvám. ⁹¹ Gysi, po pádu Berlínské zdi předseda SED transformované ve Stranu demokratického socialismu, vzpomíná dnes na Bahrův případ jako na svou největší kauzu. ⁹² Bahro se o něm později vyjádřil: „... nesdílel mé politické názory, ale využil všechny právní možnosti k mé obraně a s jeho prací jsem byl zcela spokojen.“ ⁹³

Proces probíhal v červnu 1978, trval dva dny a byl uzavřený veřejnosti. Bahro byl obviněn z vyrazování důvěrných informací nepříteli, k čemuž mělo dojít jak v jeho disertaci, tak v *Alternativě*. Za důvěrné informace považovala obžaloba přepisy rozhovorů, které Bahro vedl s podnikovými experty během práce na disertaci. Jak víme, přepisy těchto rozhovorů tvořily přílohu disertační práce a poznatky v nich získané využíval i v *Alternativě*. Bahro byl obviněn, že si rozhovory vymyslel, což vycházelo z výše zmíněné skutečnosti, že jejich doslovný přepis občas doplnil informacemi sdělenými těmito respondenty mimo rozhovor. Bahro samozřejmě netušil, že Stasi jeho respondenty vypátrá a pět z nich donutí vystoupit u soudu jako svědky obžaloby a že budou tvrdit, že si Bahro vše vymyslel. ⁹⁴

Autoři Bahrova životopisu hodnotí obhajobu jako velmi promyšlenou. Gysi nejprve prohlásil, že jako člen SED odmítá politické cíle svého mandanta. Poté přešel k exkurzu o právu na obhajobu v imperia-
listických a socialistických státech. Tím se dostal k vlastní obhajobě. Poukázal v ní zejména na skutečnost, že součástí obžaloby jsou západ-

---

⁹⁰ Tamtéž, s. 200.

⁹¹ Tamtéž, s. 201.

⁹² Gysi, G., *Ein Leben ist zu wenig. Eine Biographie*, Aufbau Verlag, Berlin 2017, s. 172.

⁹³ Bahro, R., *From Red to Green*, s. 73.

⁹⁴ Tamtéž, s. 80.

ní publikace o Bahrovi, které do procesu nepatří. Za další zdůrazňoval, že Bahro chtěl původně text vydat jako samizdat v NDR, a že je tedy možno mluvit o shromažďování tajných informací za účelem vyjádření nepříteli až od chvíle, kdy se rozhodl práci vydat v SRN, tedy po dobu o hodně kratší, než tvrdila obžaloba. Dále se Gysi tázal, „zda obžalovaný vůbec mohl ve smyslu zákona sbírat zpravodajské informace“.⁹⁵ Skončil požadavkem, aby jeho mandant dostal výrazně nižší trest, než požadovala obžaloba.⁹⁶ Podle Gysiho pozdějších vzpomínek Bahrovi zejména uškodilo, že byl součástí vedení průmyslového podniku. V této době bylo totiž v NDR v rámci Honeckerovy liberalizační politiky dovoleno mnohým spisovatelům vyjadřovat kritické mínění, ale lidem z průmyslové sféry to tolerováno nebylo.⁹⁷ Bahro vysvětloval později své odsouzení tím, že „... režim neměl alternativu. Kdyby nic neudělali, dali by zelenou podobným aktivitám.“⁹⁸ Ve své závěrečné řeči pronesl politickou obžalobu systému NDR a přihlásil se k ideálům komunismu a marxismu. *Alternativu* prohlásil za své životní dílo.⁹⁹ Rozsudek vynesený 30. června zněl: osm let vězení, což bylo o pouhý rok méně, než navrhovala obžaloba.¹⁰⁰

Bahro se proti rozsudku odvolal a zároveň si podal žádost o vystěhování do SRN s odůvodněním, že by jeho další činnost po propuštění z vězení mohla být opět považována za sbírání zpravodajských informací, neboť předpokládá, že se i nadále bude věnovat psaní o socialistické společnosti.¹⁰¹ Ve své žádosti o vycestování napsal: „Za daného předpokladu, že zamýšlím svou pozici i nadále veřejně artikulovat a že kvůli amnestii nebude následovat zrušení rozsudku o vlastizradě, kterou jsem prý spáchal, by mé další setrvávání v NDR nezbytně a proti mé vůli vedlo k aktivitám, které by mohly nepříhodně ovlivňovat nutný

---

⁹⁵ Herzberg, G., Seifert, K., *Rudolf Bahro – Glaube an das Veränderbare*, s. 256.

⁹⁶ Tamtéž, s. 257.

⁹⁷ Gysi, G., *Ein Leben ist zu wenig*, s. 174.

⁹⁸ Bahro, R., *From Red to Green*, s. 82.

⁹⁹ Herzberg, G., Seifert, K., *Rudolf Bahro – Glaube an das Veränderbare*, s. 253.

¹⁰⁰ Tamtéž, s. 263.

¹⁰¹ Tamtéž, s. 266.

proces uvolňování v Evropě a mezi oběma německými státy... Docházím k tomuto rozhodnutí s vědomím, že jsem 25 let plně a odpovědně přispíval k výstavbě NDR a že jsem v posledních deseti letech svou společensko-kritickou knihou v širší perspektivě dialektického následku vytvořil pozitivní příspěvek k dalšímu rozvoji země.¹⁰²

Po vyhlášení rozsudku kampaň za jeho osvobození v SRN a jinde v západní Evropě ještě zesílila. Významnou roli v ní hrál vůdce trockistické čtvrté internacionály a ekonom Ernest Mandel (1923–1995). O revizi Bahrova procesu požádaly i některé západní komunistické strany, např. italská, francouzská, belgická či švédská.¹⁰³ Bahro dostal několik mezinárodních cen, např. Pamětní cenu Isaaca Deutschera nebo Cenu Karla von Ossietzkyho od Mezinárodní ligy pro lidská práva.¹⁰⁴

Největší akcí za jeho osvobození se stal Mezinárodní Bahrův kongres konaný 16. listopadu 1978 na Technické univerzitě v Západním Berlíně. Akce měla vytvořit předpoklady pro spolupráci západní a východní levice. Jeho čelným organizátorem byl vůdce německého studentského hnutí Rudi Dutschke, který se ve své disertační práci rovněž zabýval povahou sovětského systému, ovšem na rozdíl od Bahra byl k východoevropským režimům výrazněji kritičtější. Zatímco pro Bahra byl Lenin největším myslitelem, pro Dutschkeho byla Říjnová revoluce podvodem století.¹⁰⁵ Akce se zúčastnilo okolo dvou tisíc osob.¹⁰⁶ Ačkoli ji navštívilo jen málo vůdčích politiků SPD, přišel ji podpořit tehdejší předseda mladých sociálních demokratů Gerhard Schröder (*1944). Byli přítomni i někteří významní čeští emigranti – Zdeněk Hejzlar, Jiří Pelikán, Tomáš Kosta nebo Zdeněk Mlynář.¹⁰⁷ Dutschke svou autoritou přispěl k tomu, že kongres schválil rezoluci požadující Bahrovo propuštění.

---

¹⁰² Tamtéž, s. 318.

¹⁰³ Tamtéž, s. 271.

¹⁰⁴ Tamtéž, s. 272.

¹⁰⁵ Dutschke, G., *Wir hatten ein barbarisches schönes Leben*, s. 436.

¹⁰⁶ Tamtéž, s. 278.

¹⁰⁷ Bahro Komitee [online, cit. 28. 9. 2018]. Dostupné na: <http://www.roland-wehl.de/bahro-komitee/>.

Dutschkeho partnerka vzpomíná na průběh kongresu: „Atmosféra se podobala lidové slavnosti s pivem, buřty, limonádou a stánky, z jednoho se ozývalo skandování ‚Bahro není alternativa‘. Jedna mladá žena rozdávala letáčky vysokoškolské skupiny Sjednocené socialistické strany Západního Berlína, které obhajovaly Bahrovo zatčení. O slovo se hlásily i jiné frakce, které požadovaly opak. Každá sekta se prezentovala jako výlučný vlastník pravdy a verbovala nové členy. Pokud jste se dokázali prodat davem, dostali jste se do zcela zaplněné velké posluchárny. Všude kamery, reflektory, blesky fotoaparátů.“¹⁰⁸

Mezitím byl Bahro ve výkonu trestu. Byl umístěn mezi běžné trestance a chodil do vězeňského zaměstnání. Byl pochopitelně velmi nespokojen s podmínkami svého uvěznění, zejména se zákazem písemného styku s přítelkyní. Když jednoho dne, počátkem ledna 1979, po návratu z práce zjistil, že jeho osobní věci byly v době jeho nepřítomnosti prohledány, rozhodl se zahájit hladovku.¹⁰⁹ Když o tom vedl rozhovor s příslušným důstojníkem, vznesl také požadavek, aby směl mít na cele nikoli jen povolených pět knih, ale patnáct, což bylo správou odmítnuto s tím, že tu je jako trestanec, a nikoli jako vědecký pracovník.¹¹⁰ Dále požadoval na svou celu gramofon a rozhlasový přijímač. Jeho hladovka, ukončená po čtyřech týdnech, v každém případě přispěla ke zlepšení podmínek věznění. Na jeho celu, kterou sdílel s několika dalšími vězni, mu byla přidělena lednička, elektrický vařič, televize a gramofon, vězňové také získali právo objednávat si časopisy a knihy.¹¹¹ Stasi měla samozřejmě ve vězení svého informátora, který jí sděloval, že Bahro zamýšlí po odchodu z NDR budovat na Západě komunistické strany nového typu a za tímto účelem se učí italsky, francouzsky a španělsky. Peněžní prostředky, které získá za vydání a prodej knihy, chce dát k dispozici těmto silám.¹¹² Po odchodu do SRN byl Bahro dokonce obžalován, že během pobytu ve věznici denuncioval jednoho svého spoluvězně, což

---

¹⁰⁸ Dutschke, G., *Wir hatten ein barbarisches schönes Leben*, s. 437.

¹⁰⁹ Herzberg, G., Seifert, K., *Rudolf Bahro – Glaube an das Veränderbare*, s. 297.

¹¹⁰ Tamtéž, s. 299.

¹¹¹ Tamtéž, s. 307.

¹¹² Tamtéž, s. 308.

ale dokázal s Gysiho pomocí vyvrátit pomocí písemného důkazu, že každý z nich seděl v jiné budyšínské věznici. Kolem celé záležitosti proběhl dokonce soudní proces a Bahro jej vyhrál.¹¹³

Ve svých pamětech Gysi vzpomíná, jak se v tomto období pokoušel dosáhnout Bahrovy amnestie, což byl na rozdíl od omilostnění krok, kterým by NDR neztratila tvář. Za tímto účelem navštěvoval přední politické činitele na Ústředním výboru SED a vysvětloval, že Bahro je ochoten v případě amnestie vycestovat na Západ a nebude tam útočit na NDR, což poté jeho mandant dodržel.¹¹⁴ Amnestie byla Bahrovi udělena v říjnu 1979 k 30. výročí vzniku NDR, tedy po více než dvou letech od vzetí do vazby. 11. října byl porušen z vězení, během následujícího týdne si uspořádal své osobní věci a rozloučil se s rodinou. Povolání vystěhovat se bylo taktéž uděleno Bahrově bývalé manželce, oběma jejich dětem a jeho přítelkyni Ursule. 17. října byli všichni převezeni automobily státní bezpečnosti v doprovodu advokáta Gysiho na pohraniční nádraží v Marienbornu a odtud je vlak odvezl do západního Německa.

Intelektuální inspirace *Alternativy*

Na začátku Bahrových úvah bylo tázání po příčinách mnoha nedostatků systému, v němž žije. Režimní ideologie je většinou zamlčovala, případně tvrdila, že se se jedná o přežitky společnosti minulé nebo o „dětské nemoci“ společnosti nové, případně jsou tyto nedostatky způsobeny činností kontrarevolučních sil v třídně rozděleném světě. I přes kritické pojmání reality NDR Bahro ani na okamžik nepochyboval o myšlence komunismu. Někdy sám sebe přirovnával k heretikům ve středověké církvi, kteří od středověku po Luthera připravovali reformaci.¹¹⁵

---

¹¹³ Gysi, G., *Ein Leben ist zu wenig*, s. 175.

¹¹⁴ Tamtéž.

¹¹⁵ Bahro, R., *From Red to Green*, s. 218.

Jindy na otázku, proč v knize hlavně kritizoval sovětskou byrokracii a nikoli západní kapitalismus, odpovídal, že Luther také kritizoval papeže a nikoli Turky.¹¹⁶ Těsně před vydáním knihy a během procesu se vysloveně stylizoval do role mučedníka. Čtenáře *Alternativy* zarazí časté používání negativních metafor z katolicismu, pomocí nichž popisoval ideologickou praxi NDR (papež, katecheze, evangelium, kazatelna, scholastika, světit, inkvizitor apod.) Bahro naopak přistupoval neutrálně k protestantské tradici, která v NDR převládala. Jak víme, pocházel z poměrně nábožensky aktivní protestantské rodiny, ačkoli sám byl ateistou.

Práce na *Alternativě* vyžadovala skutečně celostní vědění a mnohaleté studium literatury. Především to byl dialog s klasiky – Marxem, Engelsem a Leninem, přičemž vůči prvním dvěma byl kritičtější než vůči třetímu, takže jeho kniha byla některými recenzenty označena za leninistickou. Z dějin 20. století to byly zejména práce o Rusku a ruské revoluci, především od Isaaca Deutschera a Roje Medveděva. Následovaly práce z dějin civilizací, zejména *Oriental Despotism (Orientální despotismus)* od Karla Wittfogela, kterého ovšem pro jeho rozchod s komunistickým hnutím Bahro necitoval.¹¹⁷ Dále to byla psychologie a především psychoanalýza (Freud, Reich), politická ekonomie (Mandel, Richta), politická literatura, zvláště západní marxisté (Gramsci, Carrillo) a východoevropští disidenti (Hegedüs, Solženicyn). Ačkoli Bahro podle svých vlastních slov nijak nestudoval Herberta Marcuseho,¹¹⁸ podobal se mu jak ve své skepsi vůči dělníkům, tak teorií lidského vědomí, jež zhruba odpovídá Marcuseho skutečným a falešným potřebám.¹¹⁹ Podle jmenného rejstříku knihy jsou nejčastěji citovanými autory Marx, Engels a Lenin. Kniha nicméně neobsahovala seznam literatury a také odkazování nebylo Bahrovou silnou stránkou. Cituje především z klasiků, ovšem zjednodušeně, tedy uvádí jen stránku a číslo svazku

---

¹¹⁶ Tamtéž, s. 63.

¹¹⁷ Tamtéž, s. 41.

¹¹⁸ Tamtéž, s. 61.

¹¹⁹ Arato, A., Rudolf Bahro: Critical Responses, *Tělos* 48, 1981, s. 153–168, zvl. s. 153.

ze sebraných spisů, a nikoli název díla. Ostatní autory uvádí obvykle jen jménem a názvem díla, ale nezmiňuje již stránky.

Za hlavní zdroj inspirace ve svém okolí později označil filosofa Waltera Besenbrucha (1907–2003), kterého nazýval svým politickým otcem. Velký vliv na něj měly analýzy hospodářství NDR z pera Friedricha Behrense (1909–1980). Během přepracovávání rukopisu se dostala Bahrovi do rukou disertace vůdce německého studentského hnutí Rudiho Dutschkeho, která vyšla v roce 1974 pod titulem *Versuch Lenin auf die Füße zu stellen (Pokus postavit Lenina na nohy)*. Dutschke, který pocházel také z východního Německa, ale odešel na Západ již jako dvacetiletý, vyjadřoval vůči Sovětskému svazu odpor hraničící téměř s šovinismem. Byl také daleko kritičtější k Leninovi a cílem jeho práce bylo ukázat naprostou nepoužitelnost celé tradice Říjnové revoluce pro západní levicei.

Rozporné hodnocení knihy

Na Západě uveřejněné recenze knihy pocházely nejčastěji z pera tamních marxistů nebo východoevropských emigrantů, kteří se s marxismem rozešli. Západní marxisté byli většinou nadšeni, asi nejvíce filosof Herbert Marcuse, historik Ernest P. Thomsson, ekonom Ernest Mandel, poněkud kritičtější byl Rudi Dutschke. Naopak východoevropští emigranti k ní byli spíše kritičtí. Z českých zmiňme politika Jiřího Pelikána nebo ekonoma Radovana Seluckého, maďarského sociologa Ivána Szelényiho nebo asi nejostřejší polemiku z pera maďarsko-amerického sociologa Andrewa Arata a maďarského filosofa Mihályho Vajdy. Bahrova kniha se objevila v kontextu počínající krize marxismu a nástupu postmodernismu. Vědomí této krize je patrné i z recenzí západních marxistů, kteří vítali, že konečně zazněl i marxistický hlas zpoza železné opony. Britský sociolog Ralph Milliband napsal: „Na rozdíl od mnoha disidentů z východní Evropy, jejichž hořké zkušenosti je vedly k celkovému odmítnutí socialismu a často se stali ostrými reakcionáři a apoštoly studené války, Bahro zůstává ve své knize nekompromisním

advokátem socialistické vize budoucnosti...¹²⁰ Podle polského sociologa a emigranta Alexandra Matejka jde Bahro proti duchu doby na Východě, kde je mezi opozicí „zřetelný posun k nemarxistickým pozicím, a dokonce obecné odmítnutí státního socialismu“.¹²¹ Podle Arata a Vajdy západní levice Bahra vítá, neboť pro ni představuje důkaz, že existuje něco jako východoevropský marxismus.¹²²

Co na knize vyzdvihovaly pochvalné recenze? Podle klasika frankfurtské školy Herberta Marcuseho jde o „nejdůležitější příspěvek k marxistické teorii a praxi, která se objevila za několik desetiletí“.¹²³ Bahrovy zásluhy shrnuje takto: „1) Odmítnutí marx-leninského modelu proletářské revoluce, která byla už dávno překonána pokročilou průmyslovou společností (včetně koncepce uchopení moci revolučními masami, diktatury proletariátu). Vytvoření nového modelu odpovídajícího sociálním trendům. 2) Nová definice třídních vztahů (jak v reálném socialismu, tak v pozdním kapitalismu), expandující třída pracujících, proletariát jako menšina v jejím rámci, integrace a extenze závislosti, opuštění kategorie třída pracujících ve prospěch kategorie lid, konzervatismus lidu. 3) Klíčová role inteligence v přechodovém období, jež odpovídá její pozici v procesu produkce. Fetišismus mas. 4) Posun ohniska sociální dynamiky do subjektivity. ‚Cesta dovnitř‘ a její ambivalence. Vědomí jako revoluční síla. 5) Nová formulace otázky subjektu revoluce (a odpověď na ni?). 6) Důkaz, že integrální socialismus je skutečnou možností, jestliže budou zavedena rozhodující opatření... Nová ekonomika je ekonomikou času, progresivní redukce sociálně nutného pracovního času. Říše svobody *uvnitř* říše nutnosti.“¹²⁴

Také podle čelného představitele mezinárodního trockismu Ernesta Mandela je *Alternativa* „nejdůležitější teoretickou knihou pocházející ze

---

¹²⁰ Miliband, R., A Commentary on Rudolf Bahro's Alternative, *The Socialist Register* 16, 1979, 1, s. 274.

¹²¹ Matejko, A., The Alternative in Eastern Europe, *Slavic Review* 39, 1980, 4, s. 701.

¹²² Arato, A., Vajda, M., The Limits of the Leninist Opposition, s. 167.

¹²³ Marcuse, H., Protosocialism and Late Capitalism, s. 25.

¹²⁴ Tamtéž, s. 47.

zemí, které zrušily kapitalismus, od vydání Trockého *Zrazené revoluce*.¹²⁵ Mandel ji staví výše než *Novou třídu* Milovana Djilase, *Otevřený dopis* Jacka Kuroně a Karola Modzelewského, práce o byrokracii Andráse Hegedüse i výše než knihy Włodzimierza Bruse a Roje Medveděva.¹²⁶ Na Bahrovi oceňuje striktně internacionalistickou pozici, „v protikladu k většině východoevropských disidentů, kteří zareagovali na stalinistický proletářský internacionalismus (tedy slepé podřízení zájmům sovětské byrokracie) obratem k nacionalistickým nebo polonacionalistickým postojům“.¹²⁷ Zároveň ovšem odmítá knihu označit za revolučně marxistickou (v trockistickém smyslu): „Má podstatné slabiny, o hodně závažnější, než je lžíce dehtu v sudu medu, jak říká ruské přísloví citované Leninem.“¹²⁸ Trockističtí západní autoři jsou podle Mandela při vši úctě vůči Bahrovi lepší: „Je prostě nemožné, aby jeden mozek sám zvládl ‚reprodukovat univerzální skutečnost‘, když je izolován od kolektivní kritické práce a univerzální revoluční praxe, tedy, jinými slovy, izolován od mezinárodní revoluční organizace.“¹²⁹

Na opačném pólu se nacházela zmíněná recenze Arata a Vajdy. Podle nich je směr Bahrova myšlení scestný, neboť se nezajímá o takové „nerevoluční“ věci, jako je ústavnost, legalita, pluralita, participace, náboženská svoboda, národní svoboda a konkrétní zájmy dělníků a zemědělců. Zatímco Bahro usiluje o revoluční alternativu, většina východoevropských disidentů bojuje za „obnovu občanské společnosti“.¹³⁰ Dokonce i Marx se ve svých dílech vyhýbal takovéto „nebezpečně nepřiměřené utopii“.¹³¹ Bahrův neoleninismus nepředstavuje žádnou teoretickou inovaci: „Skutečná revoluce v teorii ve východní Evropě existuje v jiné východoevropské zemi (mají na mysli Maďarsko, pozn. S. H.) a je

¹²⁵ Mandel, E., *From Stalinism to Eurocommunism: The Bitter Fruits of „Socialism in One Country“*, Verso, London 1978, s. 60.

¹²⁶ Tamtéž.

¹²⁷ Tamtéž, s. 65.

¹²⁸ Tamtéž, s. 66.

¹²⁹ Tamtéž.

¹³⁰ Arato, A., Vajda, M., *The Limits of the Leninist Opposition*, s. 167.

¹³¹ Tamtéž, s. 168.

reprezentována pracemi takových autorů, jako jsou Szélényi, György Konrád, Marc Rakovski (pseudonym Györgye Benceho a Jánose Kise, pozn. S. H.) a nyní v exilu pobývající členové budapeštské školy, kteří, ať už jsou jejich nedostatky jakékoli, nevyužili jen to nejlepší z Marxe, ale také koncepty přejaté od takových teoretiků, jako jsou Weber a Polanyi, a s jejich pomocí nelítostně kritizují všechny aspekty staré teoretické budovy klasického marxismu, které jsou hluboce spojené s jeho historickým způsobem uskutečnění. Nakonec všichni přicházejí s jediným možným teoretickým řešením, které je prováděno politicko-sociálními praktikami polské opozice: Rekonstrukcí občanské společnosti, tedy systému potřeb, práva, pluralit a veřejných sfér.¹³² Vajda a Arato ovšem už neříkají, zda je tedy nutné obnovit kapitalismus.

Podobný odstup byl patrný u českých autorů. Několik postav českého disentu vyjadřovalo pro Bahrovu knihu malé pochopení. Například Jaroslav Šabata Bahra označil za starosocialistu, Jiřímu Dienstbierovi zase nevyhovoval ekonomismus knihy.¹³³ Recenze Jiřího Pelikána a Radoslava Seluckého se nesly v obdobném duchu a kritizovaly autorovo tvrdošíjné lpění na komunistické identitě a socialistické ekonomice.¹³⁴

I přes velkou popularitu knihy se nedá říci, že by zachytila nastupující *Zeitgeist* kritického myšlení. Sice na poslední chvíli stihla vlnu popularity marxismu sedmdesátých let, ale počátkem nové dekády ji už začala vytlačovat ekologická literatura, případně postmodernismus. Bylo nepochybnou skutečností, že po Bahrově příchodu do SRN v říjnu 1979 už kniha čtenáře tolik nelákala. V módě přestávaly být knihy od Maa, Che Guevary nebo Herberta Marcuseho a nahrazovaly je práce jako *Silent Spring* (*Mlčící jaro*) od Rachel Carosonové (1962), *Malé je milé* od E. F. Schumachera (1973) nebo *Ecotopia* (*Ekotopie*) od Ernesta Callenbacha (1975). Zatímco tradičním tématem levice bylo vy-

---

¹³² Tamtéž, s. 175.

¹³³ Vilímek, T., *Solidarita napříč hranicemi*, s. 177.

¹³⁴ Pelikán, J., Zu Bahros Auffassungen über die Veränderungen in Osteuropa, in: Wolter, U. (ed.), *Antworten auf Bahros Herausforderung des „realen Sozialismus“*; Selucký, R., Rudolf Bahro: The Alternative in Eastern Europe, *Journal for Comparative Economics* 5, 1981, 1, s. 90–91.

kořistování dělníků a od šedesátých let odcizení konzumentů, představuje nadcházející ekologické katastrofy se stala během sedmdesátých let základním argumentem radikální ekologické levice proti kapitalismu. Ačkoli se tato ekologická literatura během devadesátých let poněkud vyčerpala a vytlačovalo ji psaní o globalizaci, dnes zažívá s hnutím za klimatickou změnu svou renesanci. Radikální levici a s ní i vliv Bahrovy knihy také oslabil nástup neoliberalismu a neokonzervatismu, symbolizovaný volbou Jana Pavla II. (1978), Margaret Thatcherové (1979) a Ronalda Reagana (1981), a s ním spojený nárůst popularity spisů Milтона Friedmanna, Friedricha von Hayeka nebo Ludwiga von Misese.

V následující části budeme diskutovat vlastní obsah *Alternativy*. Kniha je rozdělena do tří částí: První se zabývá dějinami civilizace, zejména asijským produkčním způsobem a dějinami bolševické revoluce, druhá povahou sovětského socialismu a třetí návrhem komunistické alternativy. Druhá část knihy byla nejvíce ceněna,¹³⁵ ovšem především proto, že nikomu nevadila, a kritizována byla hlavně první a třetí část. V rámci těchto částí představíme dvacet pět podle nás nejdůležitějších tezí a diskuse o nich v literatuře. Některé teze formuluje Bahro přímo, některé se spíše dají z jeho psaní rekonstruovat.

Nekapitalistická cesta k průmyslové společnosti

Teze č. 1. Dějiny lidstva směřují k socialismu, resp. komunismu. Zárodečné stadium jemu předcházející je protosocialismus, který se zrodil poprvé v Sovětském svazu.

Bahro opouští marxistické rozlišování mezi dvěma vývojovými stadii, komunismem a socialismem, a místo toho hovoří o protosocialismu a socialismu-kunismu. Pojem protosocialismus mu umožňuje, aby byl velmi kritický vůči sovětským režimům, jelikož implikuje jejich nedokonalost. Naopak pojmání socialismu-kunismu jako jednot-

---

¹³⁵ Např. Selucký, R., Rudolf Bahro: *The Alternative in Eastern Europe*, s. 90–91.

ného celku mu umožňuje předpokládat přechod k této fázi společenského vývoje již v blízké budoucnosti, tedy nikoli až někde na vzdáleném horizontu, kde byl obvykle předpovídan příchod komunismu sovětskou propagandou.¹³⁶ Pojem protosocialismus nacházíme poprvé u francouzského ekologe a socialisty René Dumonta v roce 1964¹³⁷ a je možné, že jej Bahro převzal z tohoto zdroje, ačkoli není ani vyloučené, že jej vytvořil sám.

Podle Szelényiho je Bahro nedůsledný v tom, že střídavě používá pojmy „protosocialismus“, „nekapitalistická průmyslová společnost“ a „reálný socialismus“. V pasážích, kde kritizuje sovětskou ideologii a praxi, používá pojem *reall existierender Sozialismus*, který do češtiny překládám ve shodě s dobovou terminologií jako „reálný socialismus“. Naopak v pasážích kdy vyzdvihuje potenciál těchto společností přerůst do socialismu skutečného, nazývá jejich systém protosocialismem.¹³⁸ Pro Bahra je tedy sovětské zřízení vnitřně rozporné a z tohoto rozporu se odvíjí jeho pojmová nejasnost. Szelényi se táže, jestli by přece jen nebylo lepší používat pojem státní kapitalismus.¹³⁹ Použít tento pojem by ale znamenalo rozejít se zcela s těmito režimy a konstatovat, že nepřinášejí žádný pokrok oproti kapitalismu tržnímu, k čemuž Bahro, který celý život budoval NDR, pochopitelně neměl chuť.

Proti Bahrově neochvějně víře v nadřazenost protosocialismu a samozřejmě skutečného socialismu-komunismu nad kapitalismem se dá z dnešní perspektivy samozřejmě namítnout, že rok 1989 a další vývoj zpochybnily směřování lidstva k socialismu. Žurnalista a rakouský politický aktivista Günther Nanning (1921–2006) to označil za Bahrův základní „překrásný, čestný omyl“.¹⁴⁰ Bahro nepokládal za možné, že by se mohl sovětský socialismus zhroutit a být nahrazen restaurací kapitalismu. I když si uvědomoval jeho vnitřní rozpory, předpokládal, že povedou k jeho nahrazení nějakou vyšší formou, slovy Nanninga: „Ob-

---

¹³⁶ Marcuse, H., *Protosocialism and Late Capitalism*, s. 26.

¹³⁷ Dumont, R., *Cuba. Socialisme et Développement*, Editions du Seuil, Paris 1964.

¹³⁸ Szelényi, I., *Whose Alternative?*, *New German Critique* 20, 1980, 2, s. 122.

¹³⁹ Tamtéž, s. 122.

¹⁴⁰ Herzberg, G., Seifert, K., *Rudolf Bahro – Glaube an das Veränderbare*, s. 607.

rovsky podcenil nadřazenost kapitalismu.¹⁴¹ Bahro čekal, že sovětské i západní vedení budou stále více spolupracovat a oba společenské systémy se budou více a více navzájem podobat, jelikož na Západě posiluje role státu, takže západní i východní systém bude možno nazvat „státním monopolismem“. Podobně jako Sovětský svaz představuje „po mnoha stránkách věrnou kopii pokračování západoevropských státně monopolistických tendencí...“,¹⁴² tak i na Západě dnes dochází k přechodu ke státnímu monopolismu.

Teze č. 2. Hlavním nedostatkem marxismu je věrnost hegelovské tradici. Zejména jde o koncepci nutného pokroku v dějinách, která byla převzata z Hegelovy *Fenomenologie ducha*, a o koncepci mechanického střídání stadií na cestě k dosažení pokroku. Tato tradice podpořila v marxismu autoritářskou tendenci stát se nástrojem ospravedlňování vládnoucí politiky jakožto uskutečňování nevyhnutelného.¹⁴³ Zatímco Marx věří ve střídání společensko-ekonomických formací od asijského způsobu přes otrokářství, přes kapitalismus až ke komunismu, podle Bahra je základní formou existence lidských civilizací asijský produkční způsob, který Marx sice správně identifikoval, ale nedostatečně rozpracoval.¹⁴⁴ Marx také nepředpokládal, že se revoluce přesune z Evropy do Asie a nedostatečně se zabýval otázkou výstavby socialismu-komunismu ve společnosti vyznačující se asijským produkčním způsobem. Nezamyšlel se ani nad tím, zda asijský produkční způsob nebude působit retardačně, pokud na jeho základech vznikne socialismus, ačkoli si správně povšiml jeho základního problému – totiž toho, že vytváří ekonomickou stagnaci a despotický systém vlády.¹⁴⁵

Nepochybně se většina historiků s Bahrem shodne, že Marxem popsaná transformace od otrokářství k feudalismu a ke kapitalismu pro-

---

¹⁴¹ Tamtéž, s. 607.

¹⁴² Viz níže, s. 216.

¹⁴³ Bathrick, D., The Politics of Culture: Rudolf Bahro and the Opposition in the GDR, *New German Critique* 15, 1978, 1, s. 20.

¹⁴⁴ Baldus, B., The Alternative in Eastern Europe, *Canadian Journal of Sociology* 5, 1980, 1, s. 70–73.

¹⁴⁵ Tamtéž.

běhla jen na velmi omezeném území. Navíc na rozdíl od Marxe a Bahra dnešní většinová historiografie považuje za sporné, zda lze charakterizovat antiku pojmem „otrokářství“ a evropský středověk pojmem „feudalismus“. Historikové budou s Bahrem nepochybně souhlasit v tom, že většina lidstva žila až do vrcholně moderní doby v oblastech, kde vůbec není možné uplatňovat tyto kategorie (Čína, Indie). Dnešní historiografie ale považuje Marxem i Bahrem používaný pojem *asijský produkční způsob* také za zjednodušující nálepku. Rozdíl mezi jednotlivými předmoderními civilizacemi či státy v různých částech Asie, případně v rámci Asie na počátcích dějin civilizace nebo v době evropského kolonialismu, jsou tak hluboké, že zahrnovat je pod jeden produkční způsob představuje nepřijatelné zjednodušení.

Teze č. 3. Zatímco Evropa vytvořila kapitalismus, Rusko setrvalo v asijském produkčním způsobu ještě hluboko v 19. století a vznikly zde v nejlepším případě pouhé zárodky kapitalismu. Velká říjnová revoluce nebyla antikapitalistická, ale antiimperialistická. Říjnovou revoluci nepůsobily rozpory domácího kapitalismu, ale vnější tlak imperialismu.¹⁴⁶

Řadu autorů samozřejmě popudilo tvrzení o asijském Rusku. Jestliže není udržitelná teze o asijském produkčním způsobu, není udržitelná ani teze o přítomnosti této společenské formace v předrevolučním Rusku, kde podle názorů většiny historiků převažovala feudální tradice s výrazným vlivem státu a kde se také uplatňovalo hodně kapitalismu.¹⁴⁷ Ruské zemědělství např. nezná zavražovací práce, které jsou základem asijského produkčního způsobu.¹⁴⁸ Bahro ani neříká, kdy se asijský produkční způsob v Rusku vytvořil, zda je to následek mongolského útoku, nebo zda je možno označit za asijskou i Kyjevskou Rus.

---

¹⁴⁶ Schlauch, W., Dissent in Eastern Europe: Rudolf Bahro's Criticism of East European Communism, *Nationalities Papers* 9, 1981, 1, s. 108.

¹⁴⁷ Nolte, H., Bahros Sozialismuskritik und Perspektiven von Emanzipation im Welt-system, in: Kremendahl, H., Meyer, T. (eds.), *Menschliche Emanzipation. Rudolf Bahro und der Demokratische Sozialismus*, Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt am Main 1981, s. 45.

¹⁴⁸ Smith, G., *The Major Works of Rudolf Bahro*, Doctoral Thesis, Loughborough University of Technology 1990, s. 69.

Bahro příliš rigorózně předpokládá hranici mezi západní Evropou, sledující vývoj po trajektorii otrokářství – feudalismus – kapitalismus, a „asijským“ Ruskem, přičemž ta odpovídá hranici mezi pravoslávím a katolicismem. Jak ukázali od sedmdesátých let 20. století badatelé jako Charles Tilly, Perry Anderson nebo Immanuel Wallerstein, i v rámci tzv. západní civilizace panují v raném novověku hluboké rozdíly. Na západě vznikají efektivní raně moderní státy typu Anglie a Nizozemí, kde se nejsilněji prosazují kapitalistické vztahy, absolutistické státy typu Španělska a Francie, poněkud dále na východ přetrvává feudálně rozdrobené Německo a Itálie. Ještě dále na východ se nacházejí oblasti, kde je v raném novověku obnovováno nevolnictví a prosazuje se zde buď absolutní monarchie – jako v Rakousku a Prusku –, nebo upadající decentralizovaný stát – jako v Polsku. I Rusko je součástí a odvozeninou evropské kultury, zejména kultury Byzance, kterou Bahro pravděpodobně nepokládá za asijskou, a je také výsledkem pozápadnění za Petra Velikého a jeho nástupců. Spíše než o civilizační hranici Rusko–Západ je možné mluvit o postupných proměnách společností od západu na východ.

Dodejme ještě několik slov o historickém kontextu debat o asijském produkčním způsobu a postavení Ruska v něm: První diskuse o této otázce se vyskytly už na sjezdu Ruské sociálně demokratické strany v roce 1906, kdy Leninova frakce bolševiků obhajovala názor, že Rusko patří do evropského čtyřstupňového modelu vývoje, zatímco menševici okolo Plechanova měli tendenci pohlížet na Rusko jako na zvláštní případ odpovídající spíše Marxovu asijskému produkčnímu způsobu. Opakovaně se diskutovalo o tom, zda se komunistické hnutí nachází v zemi, která má kapitalisticko-feudální kořeny, nebo kořeny asijské, a podle toho je třeba vytvářet politiku budování socialismu. Proti koncepci asijského produkčního způsobu vystoupil tvrdě zejména Stalin, který se správně obával, že umožňuje západním komunistům označovat Rusko za asijské, tedy jako vzor nepoužitelné, případně že asijské komunisty se mohou pomocí této teze domáhat nezávislosti na Moskvě. Z těchto úvah také plynuly diskuse o roli národní buržoazie v revolučním procesu. Komunisté, kteří zastávali názor o asijském charakteru svých zemí, pokládali domácí buržoazii za plod především západního imperialismu, a tedy za málo významný fenomén, nepočítali s ní jako se spojencem a chtěli

organizovat spíše rolnickou revoluci. Naopak zastánci teze o feudalismu a kapitalismu prosazujícím se i v Asii předpokládali historicky starší a významnější existenci domácí buržoazie a pokládali ji za možného spojence v tzv. národně demokratické revoluci.

Teze o Říjnové revoluci jako antiimperialistické, a nikoli antikapitalistické je také sporná. Svržení ruského impéria a jeho nahrazení federací rovnoprávných národů bylo totiž jen vedlejším cílem bolševiků. Ruská revoluce se sice také střetla se zájmy cizích impérií, neboť vyvlastňovala zahraniční kapitál a bojovala se západními intervenčními jednotkami, ale to nebyl její hlavní cíl. Tím bylo svržení panství ruského státu a vyvlastnění domácích i cizích průmyslových kapitalistů a pozemkových vlastníků.

Teze č. 4. Despotická povaha sovětského socialismu má vedle vzniku v asijském Rusku další tři příčiny: 1) Ruská ekonomická zaostalost oproti Západu, kterou se museli bolševici pokusit překonat právě pomocí primitivní akumulace, tedy výstavby silného státu. 2) Tlak západních imperialistických velmocí, které vytvořily v Rusku ekonomiku obleženě pevnosti.¹⁴⁹ 3) Produktivní síly mají v době modernizace antagonický charakter. Podobně jako vznikají konflikty během prosazování se kapitalismu, vznikaly konflikty a snaha státu je potlačit i v bolševickém Rusku.¹⁵⁰

Současná historiografie hledá příčiny vzniku bolševické diktatury poněkud jinde. Konzervativní autoři je vidí v Marxovi a jeho myšlení. Nepochybně byl příčinou ruský specifický feudalismus (nevolnické postavení rolníků) a dlouhé přetrvávání tohoto systému (zrušení nevolnictví

---

¹⁴⁹ Jak píše Tickin: „Socialismus v jedné zemi musí mít ekonomiku obležené pevnosti. Toto spotřebovává více zdrojů produkce, než by tomu bylo, pokud by se SSSR spoléhal na světový proletariát. Vojenský sektor se stává obrovitým. Nedostatek soutěží s požadavky armády a represivního aparátu po zdrojích – a tohle trvá podobně, jako v kapitalismu trvá poptávka po nepotřebných službách a zboží.“ Tickin, H., Rudolf Bahro: *A Socialist Without a Working Class*, *Critique* 10, 1979, 1, s. 137.

¹⁵⁰ Van der Linden, M., *Western Marxism and the Soviet Union: A Survey of Critical Theories and Debates Since 1917*, Brill, Leiden – Boston 2007, s. 231–232.

v r. 1861), malá politická moc měst, církve a šlechty ve srovnání s mocí panovníka, neexistence tradice náboženské reformace. S tím souvisela absence konstitučních tradic a slabá občanská společnost. Jako hlavní příčina této revoluce se ale dnes spatřují porážky Ruska v první světové válce. Bahro má nepochybně pravdu, když píše o potřebě bolševiků překonat pomocí diktátorského řízení ekonomiky nižší úroveň modernizace a urbanizace, ale tato teze se vyskytuje i v dílech jiných autorů. Argument o tlaku zvětjšku na bolševiky (jak ze strany domácích bílých za občanské války, tak západních velmocí později) jako příčině vzniku despotie je sice často používán v levicové literatuře, ovšem těžko říci, zda tu byly nejdříve zločiny bolševiků, nebo zločiny jejich odpůrců.

Teze č. 5. Stalin je pokračovatelem Leninovy politiky, který lépe než jeho odpůrci pochopil skutečné potřeby Ruska. Jelikož v Rusku nešlo rovnou budovat skutečný socialismus, jedinou cestou bylo zahájit nekapitalistickou modernizaci, která mohla vytvořit podmínky pro vznik skutečného socialismu.¹⁵¹ Sice „Stalinovo období okradlo leninismus o jeho humanistickou perspektivu“ a „snad kdyby tu byl jiný, subjektivně nadanější člověk než Stalin ... zabránilo by se nejhorším výstřelkům teroru“,¹⁵² ale jako takový neměl alternativu, neboť industrializaci, která je nevyhnutelnou základnou socialismu, nebylo možno uskutečnit bez použití násilí.

Celá řada autorů Bahra zejména kvůli této tezi obviňuje ze sympatií k totalitě.¹⁵³ Ostře ji odmítal trockista Ernest Mandel i další, kteří se pokoušeli postavit kladného Lenina proti zápornému Stalinovi. Podle Mandela: „... je prostě absurdní tvrdit, že po vítězství Říjnové revoluce byla byrokratická diktatura v Rusku nevyhnutelná kvůli ‚ruským objektivním okolnostem‘, stejně jako by bylo absurdní tvrdit, že Hitler a Osvětim byli nevyhnutelnými následky roku 1918, ne-li rovnou Bismarcka...“¹⁵⁴ Dodejme také, že stalinistická modernizace byla provozována tolika akty násilí, že to režim do budoucna delegitimizova-

---

¹⁵¹ Tamtéž, s. 237.

¹⁵² Viz níže, s. 198.

¹⁵³ Geoghegan, V., *Utopianism and Marxism*, Methuen, New York 1987, s. 150.

¹⁵⁴ Mandel, E., *From Stalinism to Eurocommunism*, s. 67.

lo. Také byla jednostranná a neuvedla společnost do stavu dlouhodobé dynamiky. Na rozdíl od Bahra se tedy můžeme domnívat, že stalinská modernizace v sobě pravděpodobně nesla zárodek krizí a možná i budoucího zániku celého systému.

Anatomie reálného socialismu

Teze č. 6. Marx a Engels podcenili nesmiřitelnost a fundamentální charakter dělby práce a domnívali se, že změnou vlastnictví dojde k osvobození člověka. Podcenili význam moderního státu, který má tendenci posilovat, jeho aparát se emancipuje od závislosti na produktivních silách, čímž vzniká rozpor mezi byrokracií a producenty.¹⁵⁵ Význam byrokracie je v sovětských společnostech ještě větší než v kapitalismu: „Neexistuje oblast, v níž reálný socialismus učinil větší pokrok než v širší, hloubce a mnohostrannosti byrokratizačního procesu.“¹⁵⁶ Byrokracie se stala v protosocialismu vládnoucí vrstvou, což Marx nepředpokládal. Základní konflikt ve společnostech sovětského typu probíhá mezi vládnoucí byrokracií a odborníky, zejména technickými.

Výtka, že Marx nedostatečně porozuměl problematice státu, je částou součástí jeho kritik. Bahrovo označování sovětského socialismu za byrokratický pochází zejména od Trockého a jeho následovníků. Trockij například hovořil o „byrokraticky degenerovaném dělnickém státu“, podobně hovořil Milovan Djilas o „nové třídě“, tedy sovětské byrokracii. Pokud se podíváme na historii socialistických diktatur ve střední Evropě, je zřejmé, že významnější než konflikt mezi byrokracií a technickými odborníky byl konflikt mezi byrokracií a disentem, který tvořili umělci a humanitně orientovaná inteligence (v případě československém), případně mezi byrokracií a dělnictvem (v případě počátků polské Solidarity), zatímco technická inteligence zůstávala v obou zemích spíše pasivní. Konečně se zdá, že Bahrova tendence pohlížet na sovětskou společnost

---

¹⁵⁵ Bathrick, D., *The Politics of Culture*, s. 20.

¹⁵⁶ Viz níže, s. 238.

polaritně jako na byrokracii versus zbytek je zavádějící. Tato koncepce se příliš podobá modelu totality, který vychází z představy vládnoucí menšiny a ovládané většiny.

Teze č. 7. V sovětském socialismu není možno hovořit o třídách, ale pouze o vrstvách.¹⁵⁷ Zatímco sociální struktura a hierarchie v kapitalismu plynou z vlastnických vztahů, v socialismu plynou z dělby práce¹⁵⁸ na manuální a duševní¹⁵⁹ a z ní vyplývající nerovnoměrné distribuce vědění. Společnost sovětského typu je velmi hierarchická.¹⁶⁰ Jenom menšina společnosti má přístup k duševní práci, kterou nazýváme podle Hegela a Marxe všeobecnou prací (algemeine Arbeit), tedy k aktivitám umožňujícím rozvoj lidské osobnosti.¹⁶¹

Podle Güntera Erbeho je v Bahrově psaní rozpor: Na jedné straně se snaží představit protosocialistickou společnost jako antagonistickou (aparát versus ostatní), na druhé straně ji však popisuje jako neantagonistickou, neexistují v ní třídy, ale vrstvy.¹⁶² Druhá kritická výtka spočívá v tom, že Bahro nekritizuje primárně nedostatek demokracie, ale byrokratickou centralizaci organizace práce, nerovnosti mezi sociálními vrstvami, zkostnatělou ideologii a malou schopnost využívat vědu. Slovy Radovana Seluckého: „Současný stav socialismu není kritizován z hlediska demokratičnosti a racionálnosti, ale z marxisticko-doktrinárních pozic.“¹⁶³

Teze č. 8. Protosocialismus vytváří „přebytkové vědomí“, které jej zničí.

S pojmem přebytkové vědomí se Bahro seznámil u psychologa Luciena Sèveho v jeho knize *Marxismus a teorie osobnosti* (kniha vyšla fran-

¹⁵⁷ Viz níže, s. 243–263.

¹⁵⁸ Van der Linden, M., *Western Marxism and the Soviet Union*, s. 233.

¹⁵⁹ Erbe, G., Klassenantagonismus oder Schichtendifferenzierung? Bemerkungen zu Bahros Analyse der Sozialstruktur des „realen sozialismus“, *Prokla* 7, 1978, 31, s. 61.

¹⁶⁰ Weber, I., *Sozialismus in der DDR. Alternative Gesellschaftskonzepte von Robert Havemann und Rudolf Bahro*, Links-Verlag, Berlin 2015, s. 260.

¹⁶¹ Mandel, E., *From Stalinism to Eurocommunism*, s. 61.

¹⁶² Erbe, G., Klassenantagonismus oder Schichtendifferenzierung?, s. 57–67.

¹⁶³ Selucký, R., Rudolf Bahro: The Alternative in Eastern Europe, s. 91.

couzsky v r. 1969, německy v r. 1973, česky v r. 1976). Tento pojem má svou inspiraci v oblasti materiální produkce: v ní můžeme rozlišovat mezi *běžnou produkcí* a *nadprodukcí* (německy Mehrprodukt, anglicky surplus). Například v zemědělství je *běžnou produkcí* část úrody, kterou sníme nebo využijeme příští rok k setbě. *Nadprodukce* je částí úrody, kterou bezprostředně nepotřebujeme a můžeme ji využít k tržní směně, případně nám ji mohou zabavit vládcí. Podobně existuje v psychice člověka *absorbované vědomí* (absorbiertes Bewußtsein), které Bahro definuje jako „psychickou energii, která je na jedné straně vázána v hierarchii byrokratického vědění, na druhé straně v rutinních funkcích denní produkce a reprodukce“.¹⁶⁴ Vedle něj existuje „přebytkové vědomí“ (überschüssiges Bewußtsein, surplus consciousness),¹⁶⁵ které Bahro definuje jako psychickou energii, „která už není absorbována *bezprostředními* nutnostmi a riziky lidské existence, a může se tedy věnovat i potřebám vzdálenějším“.¹⁶⁶ Přebytkové vědomí již není vázáno „na jedné straně v hierarchii byrokratického vědění, na druhé straně v rutinních funkcích denní produkce a reprodukce“.¹⁶⁷ Toto vědomí dělí Bahro na neproduktivní „kompenzační zájmy“ a produktivní „emancipační zájmy“. Kompenzační zájmy představují různou plytkou zábavu, hromadění majetku nebo touhu po moci: „Člověk se musí vlastnictvím a spotřebou co možná nejpočetnějších a co možná nejceněnějších (směnitelných) věcí a služeb odškodňovat za to, že byly nedostatečně naplněny jeho opravdové lidské potřeby.“¹⁶⁸ Naopak emancipační zájmy prospívají kultivaci člověka, tyto zájmy se „obracejí k růstu, diferenciaci a seberealizaci osobnosti ve všech dimenzích lidské aktivity“.¹⁶⁹ Moder-

---

¹⁶⁴ Viz níže, s. 386.

¹⁶⁵ Nabízelo by se překládat tento pojem také jako „přebytečné“ nebo „nadbytečné“ vědomí. Filosof Michael Hauser dokonce navrhl „nadkontextové vědomí“, což chápe jako vědomí, které obsahuje víc, než je to, co je bezprostředním stavem vědomí, přesněji, které se otáčí k tomu, co je víc než bezprostřednost či daný kontext (k alternativě). (e-mail, který mi Michael Hauser zaslal 1. 9. 2019)

¹⁶⁶ Viz níže, s. 332–333.

¹⁶⁷ Viz níže, s. 386.

¹⁶⁸ Viz níže, s. 347.

¹⁶⁹ Viz níže, s. 347.

ní doba se samozřejmě vyznačuje rostoucím množstvím přebytkového vědomí nad vědomím absorbovaným. Zároveň ale zažíváme rostoucí podíl kompenzačních zájmů v rámci vědomí přebytkového.

Zdá se, že míra přebytkového vědomí není v reálném socialismu vyšší než v západním kapitalismu. V reálném socialismu jedinci, včetně mnoha intelektuálů, tráví čas odcizenou prací, což existuje i v kapitalismu. Navíc v reálném socialismu jim ubírají z volného času činnosti absorbovaného vědomí (shánění nedostatkového zboží a služeb). Ačkoli se v socialismu slaběji projevují kompenzační zájmy, např. konzumní kultura je daleko méně rozvinutá ve srovnání se Západem, celkový podíl emancipačního vědomí je v obou systémech celkem podobný. Navíc samo rozdělování zájmů na kompenzační a emancipační je problematické, neboť není zřejmé, kde začíná jedno a končí druhé. Joachim Bischoff a Klaus-Dieter Lühn v této souvislosti Bahrovi vytykají, že chce rozhodovat o lidských konzumních potřebách.¹⁷⁰

Teze č. 9. Společenskou skupinou s nejvyšším podílem přebytkového vědomí, tedy subjektem společenské změny, je inteligence, která díky socialismu početně posílila.¹⁷¹ Duševní práce se prosazuje na úkor práce fyzické a probíhá její osvobození z područí byrokratického aparátu. Pouze inteligence je schopna překonat hierarchie a zrušit sebe sama zavedením skutečného socialismu: „Technokrat pracuje objektivně na likvidaci své role, pokud prosazuje progresivní produkční síly, kdežto byrokrat denně udržuje status quo.“¹⁷² Teprve až bude vláda svěřena lidem disponujícím přebytkovým vědomím, tedy expertům, bude možno vytvořit skutečný socialismus-komunismus. Tito jedinci jsou pochopitelně nejvíce zastoupeni v zemích jako NDR nebo ČSSR, zatímco v Sovětském svazu je jich méně.

Na první pohled zarazí, že Bahro u inteligence/expertů skoro automaticky předpokládá revoluční vědomí. Dostupné informace o men-

---

¹⁷⁰ Bischoff, J., Lühn, K., *Aufhebung der Subalternität oder die Reise nach Innen*, in: Wolter, U., *Antworten auf Bahros Herausforderung des „realen Sozialismus“*, s. 192.

¹⁷¹ Marcuse, H., *Protosocialism and Late Capitalism*, s. 29.

¹⁷² Viz níže, s. 300.

talitě inteligence za socialismu ale naznačovaly něco jiného – například materiální touhy, individualistické hodnoty, touhu po kontaktech se Západem, sny o vlastním podnikání.¹⁷³ Bahro se nijak neobává, že by vláda humanitní a technické inteligence přinesla restauraci kapitalismu. Můžeme si klást otázku, proč Bahro neočekává komunistickou revoluci na Západě, když přece také kapitalismus vytváří intelektualizaci práce přebytekové vědomí, které jej nakonec zničí? Pravděpodobně by namítl, že přebytekové vědomí je v kapitalismu absorbováno kompenzačními zájmy, tedy konzumem nebo honem za kariérou, což se v socialismu děje naštěstí jen v menší míře.

Teze č. 10. Dělnictvo je v sovětském socialismu sice vykořisťované a zaslouží pozvednout, ale není možno si s ním spojovat naděje na změnu, neboť sleduje své úzké zájmy. Základní omyl Marxe spočíval v tom, že ve shodě s hegelovským mechanickým pojetím dějin pokládal socialismus za systém, kde budou vládnout dělníci. Dělnictvo mělo vystřídat kapitalismus s buržoazií jako vládnoucí silou, tak jako ona vystřídala zase feudalismus s aristokracií jako vládnoucí silou. Opak je pravdou: „... v žádném známém historickém případě nevyšel první tvořivý impuls (myšlenkový, organizační) od těchto mas (odborníci neanticipují žádnou novou kulturu).“¹⁷⁴ Pravdu měl Lenin, když tvrdil, že mezi dělnictvem nemůže vzniknout skutečné revoluční třídní vědomí, ale pouze partikulární „odborářské“ vědomí.¹⁷⁵ Dělnictvo je jako celek samo o sobě pasivní a není možno jeho pasivitu vyčítat vládnoucí byrokracii.

Pokud jde o požadavek odmítnutí dělnické třídy jako subjektu změny, sdílí Bahrův názor také Herbert Marcuse: 1) Dnes není možné ztotožňovat kategorii proletariátu (subjekt změny) s dělnickou třídou. V 19. století se třída pracujících vyznačovala chudobou, byla jí odpírá-

---

¹⁷³ Konrád, G., Szelényi, I., *The Intellectuals on the Road to Class Power: A Sociological Study of the Role of the Intelligentsia in Socialism*, Branch Line, London 1979.

¹⁷⁴ Viz níže, s. 229.

¹⁷⁵ Kremendhal, H., Rudolf Bahros „Alternative“ – menschliche Emanzipation und politische Strategie, in: Kremendahl, H., Meyer, T. (eds.), *Menschliche Emanzipation*, s. 152.

na práva, odmítala buržoazní společnost apod. Toto vše dnes neplatí. 2) Podle Marxe představuje v rozvinutém kapitalismu většinu populace proletariát. Dnes ale tato kategorie už dávno nepředstavuje většinu. 3) Bylo Marxovou chybou, že omezil koncept pracující třídy na produktivní dělníky, tedy ty, kteří vytváří nadhodnotu: „Vytváření a uskutečňování nadhodnoty nejsou oddělené procesy, ale dvě fáze jednoho procesu, akumulace kapitálu.“¹⁷⁶ 4) V pozdním kapitalismu došlo v důsledku intelektuální práce také ke snížení rozdílu mezi manuální a intelektuální prací. Všichni zaměstnanci v soukromém sektoru dnes tvoří třídu pracujících a představují většinu populace. 5) V takto definované třídě pracujících převažují kompenzační zájmy nad emancipačními a maloburžoazní vědomí nad vědomím radikálním.¹⁷⁷ Marcuse na rozdíl od Bahra správně postřehl malý emancipační potenciál technické inteligence, ale zase příliš propadá iluzím o nových sociálních hnutích jako subjektu změny, o které se naopak nezajímal Bahro.

S Bahrovým skepticismem vůči dělníkům naopak ostře nesouhlasí Ernest Mandel. Sice mu přiznává kus pravdy „když zdůrazňuje extrémní atomizaci dělnictva... které jsme si my a další již všimli dříve“.¹⁷⁸ A podobně mu dává za pravdu „když zdůrazňuje, že za dnešních podmínek (tedy za byrokratické diktatury) je zcela nemožné, aby si dělnická třída sama znovu vytvářela své organizované kádry“.¹⁷⁹ „Nicméně pokud z toho Bahro vyvozuje, že jestliže dělnická třída ... nebude schopna hrát roli protagonisty během revolučního procesu a zejména v okamžiku jeho vrcholení, znamená to, že nepochopil skutečné lekce maďarské revoluce, pražského jara a polských událostí.“¹⁸⁰ „Prostě není pravda, že od roku 1914 bylo celé chování evropské dělnické třídy zaměřeno na snahu po okamžitých materiálních zlepšeních odborářského či korporáčního typu.“¹⁸¹ Mandel poté vyjmenovává události evropských dějin

¹⁷⁶ Marcuse, H., *Protosocialism and Late Capitalism*, s. 37–38.

¹⁷⁷ Tamtéž.

¹⁷⁸ Mandel, E., *From Stalinism to Eurocommunism*, s. 68.

¹⁷⁹ Tamtéž.

¹⁸⁰ Tamtéž.

¹⁸¹ Tamtéž, s. 69.

20. století, v nichž sehráli dělníci podle jeho soudu zásadní roli. Vůči tomuto stanovisku se dá namítnout, že Mandel činí opačnou chybu a význam dělnictva a jeho stávek naopak přeceňuje. Jakkoli byla všech-
na jím zmíněná hnutí významná, byla vždy reakcí na krizi vládnoucích
vrstev a nezvešla z nich změna systému, ale v nejlepším případě svrhli
diktaturu nebo zabránili jejímu ustavení.

Pomocí historických faktů také argumentuje proti Bahrově tezi o pa-
sivité dělníků maďarský sociolog Iván Szelényi, který zdůrazňuje Bahro-
vo podceňování dělnických bojů proti sovětským režimům: „Bahro asi
zapomněl na Kronštadt, východoněmecký rok 1953 je pro něj jen ‚spo-
rem o normy‘ a nevšímá si těch, kteří bojovali v ulicích Berlína, a rok
1956 je pro něj jen pokusem o návrat reakčních elementů.“¹⁸² Historie
východního bloku ukázala, že dělnictvo mělo větší ochotu začít stáv-
kovat než inteligence, neboť se neobávalo ztráty pozic, navíc dělnická
stávka může režim zasáhnout citelněji než stávka inteligence.

Komunistická alternativa

Teze č. 11. Rozšíření sovětského modelu do střední Evropy po druhé
světové válce bylo nutné. Byl to jediný způsob jak zabránit obnovení
německého imperialismu. Bez začlenění tohoto regionu do sovětské
sféry vlivu by byl „býval průmyslový vzestup východní Evropy zpoma-
len, byl by býval zachován polokoloniální status většiny těchto zemí
a obnovena buržoazní struktura“.¹⁸³ Navíc skutečnost, že zdejší země,
zejména NDR a Československo, byly svou společenskou strukturou
a úrovní produkčních sil rozvinutější než Rusko, vzbuzuje naději, že
právě zde se ze sovětského protosocialismu vyvine socialismus-komunis-
mus skutečný, který se rozšíří na Východ i na Západ.¹⁸⁴ Jelikož je dnes

---

¹⁸² Szelényi, I., *Whose Alternative?*, s. 118.

¹⁸³ *Viz níže*, s. 407.

¹⁸⁴ Schlauch, W., *Dissent in Eastern Europe*, s. 111.

už v sovětském bloku úkol hrubé modernizace vyřešen, je boj za skutečný socialismus na pořadu dne.¹⁸⁵ Zatímco vznik skutečného socialismu-komunismu v Světském svazu i na Západě není pravděpodobný, neboť v prvním případě zde příliš působí tradice asijského produkčního způsobu a na Západě je panství buržoazie příliš silné, právě ve střední Evropě má tento skutečný socialismus-komunismus největší šanci. Jako nemohl zárodek socialismu vzniknout nikde jinde než v Rusku, jeho skutečné naplnění nemohlo vzniknout nikde jinde než ve střední Evropě. Pokud bychom parafrázovali Leninův známý výrok, podle Bahra socialismus-komunismus rovná se sovětský protosocialismus plus rozvinutost střední Evropy.

Proti tvrzení o oprávněnosti rozšiřování sovětského modelu se dá namítnout, že v žádné zemi s výjimkou Československa se pro něj nerozhodla většina občanů ve svobodných volbách, což představuje základní potlačení principů demokracie, ke které se Bahro jinak hlásil, a vytvářelo to do budoucna početnou základnu pro odpor k sovětským režimům. Bahro navíc podceňoval magnetický efekt Západu, tedy že ve střední Evropě byla od šedesátých let především touha nastolit „normální“, tj. západní poměry, nikoli nějaký svobodnější, natožpak radikálnější socialistický experiment. Jak potvrdil historický vývoj, neznamenalo připojení střední Evropy pro Sovětský svaz jeho nasměrování na cestu skutečného socialismu, ale bylo spíše soustem, který Sovětský svaz nedokázal strávit a na jehož následky také zašel. Byla to především krize režimu v Polsku počátkem osmdesátých let, která odstartovala krizi celého sovětského systému.

Je pozoruhodné, že v kritice sovětského vedení není Bahro adresný a kniha ani jednou nezmiňuje jméno Leonida Brežněva, který pro něj musel být symbolem tohoto selhání. Podle pozdějších vzpomínek byla první verze knihy plná osobních útoků na sovětské vedení, ale pod vlivem kritiky přátel Bahro tyto pasáže vyškrtnal.¹⁸⁶

---

¹⁸⁵ Tamtéž, s. 58.

¹⁸⁶ Amberger, A., *Bahro, Harich, Havemann*, s. 151.

Teze č. 12. Pražské jaro byl jediný skutečný pokus o vytvoření vyšší formy socialismu.

Bahrovi na československém reformním procesu imponuje snaha inteligence získat vliv na správu země na úkor byrokratů a zároveň socialistický charakter reformního hnutí. Pražské jaro je podle něj důkazem, že lze reálný socialismus reformovat, důkazem potenciálu komunistických stran k přeměně v progresivní síly a důkazem platnosti leninské teze o komunistické straně jako avantgardě:¹⁸⁷ „V okamžicích změn se všude ukáže, tak jako v roce 1968 v ČSSR, že pod tvrdou skořápkou čekala jiná, nová strana na svůj vznik, a musíme říci: *nejméně jedna*.“¹⁸⁸

Bahro nicméně reformní hnutí dezinterpretuje: Rozhodně neusilovalo o nastolení radikální komunistické rovnosti,¹⁸⁹ o které snil, a mnoho z Čechoslováků hlásících se k „socialismu s lidskou tváří“ pravděpodobně potichu snilo o společnosti západního sociálnědemokratického typu. Na to upozorňují Vajda a Arato, podle nichž Bahro nevidí, že v Praze nešlo o obnovu státu komun, o němž snili Engels a Marx, ale o „obnovení občanské společnosti jako systému potřeb, zákonů a pluralit, a šlo o to vytvořit něco patrně zcela nového v dějinách – socialistickou občanskou společnost“.¹⁹⁰ Jen malé skupiny Čechů a Slováků měly za pražského jara podobné představy jako Bahro (např. Názorové sdružení levice). Bahrovu oblibu pražského jara kritizoval také trockista Ernest Mandel. Ten sice oceňuje, že Bahro vytýká pražskému reformátoru Otu Šikovi (1919–2004), že nechtěl skutečné dělnické rady, ale vládu ředitelů, se kterými budou tyto rady spojeny. Mandel je ale vůči pražskému jaru daleko kritičtější, neboť jej vnímá jako pokus inteligence převzít vládu z rukou byrokracie, přičemž dělníci měli být i nadále *outsidery*.¹⁹¹

---

¹⁸⁷ Smith, G., *The Major Works of Rudolf Bahro*, s. 162.

¹⁸⁸ Viz níže, s. 325.

¹⁸⁹ Spohn, W., Geschichte und Emanzipation. Bahros Beitrag zur Sozialismus-Diskussion, *Prokla* 7, 1978, 31, s. 30.

¹⁹⁰ Arato, A., Vajda, M., The Limits of the Leninist Opposition, s. 171.

¹⁹¹ Mandel, E., *From Stalinism to Eurocommunism*, s. 63.

Teze č. 13. Jestliže dnes existuje nějaká část komunistického hnutí, která je progresivní, pak to jsou eurokomunisté. Sice se na jedné straně obává jejich „re-sociáldemokratizace“,¹⁹² ale na druhé straně spatřuje v soudobé Francii, Itálii a Španělsku „skutečně demokratické procesy přechodu k socialismu“.¹⁹³

Bahrovy sympatie k eurokomunismu jsou podobného druhu jako jeho sympatie k pražskému jaru. Cíle eurokomunismu dezinterpretoval, pokládal je za bližší svým vlastním cílům, než tomu bylo ve skutečnosti,¹⁹⁴ a poněkud přehlížel podstatné rozdíly: Zatímco Bahro usiloval o egalitářský a zároveň elitářský komunismus, eurokomunisté usilovali o demokratickou přeměnu společnosti, tak aby zachovávala parlamentní demokracii a v ekonomice byla jen mírně nalevo od sociálnědemokratických zemí. Bahro je neutrální vůči maoismu, jehož program je ovšem obdobný jeho koncepci přinejmenším v podobné míře jako eurokomunismus, a shoduje se s ním zejména v požadavku radikální majetkové a příjmové rovnosti. V jeho obdivu k eurokomunismu můžeme spatřovat i evropanství, zatímco vůči Číně měl předsudky a vnímal ji podobně jako Rusko v kontextu asijské společensko-ekonomické formace.

Teze č. 14. V západních sociálních demokraciích nebo odborových hnutích dnes neexistuje žádný potenciál ke společenské změně. Západní sociální demokracie je podle něj „vázána na vztah kritické loajality jistých vrstev dělníků, zaměstnanců a inteligence k buržoazii“.¹⁹⁵ Jde o strany „zájmového kompromisu mezi vrstvou specialistů, vyslovující se pro překračování systém, a částí managementu, který se zaměřuje na reformy systému, zvláště jeho část pracující ve veřejném sektoru“.¹⁹⁶ Po porážce buržoazie již nebudou potřebné.¹⁹⁷ Bahro nicméně přiznává, západním sociálním demokratům, případně americkému prezidentu

---

¹⁹² Viz níže, s. 265.

¹⁹³ Viz níže, s. 410.

¹⁹⁴ Smith, G., *The Major Works of Rudolf Bahro*, s. 166.

¹⁹⁵ Viz níže, s. 421.

¹⁹⁶ Viz níže, s. 268.

¹⁹⁷ Kremendhal, H., Rudolf Bahros „Alternative“, s. 155.

Kennedymu, „pokrokovou“ roli v tom, že prosazují posilování státu a s ním spojených vrstev odborníků, čímž objektivně otevírají dveře žádoucí společenské transformaci. Společenská změna na Západě nastane buď pod vlivem eurokomunistů, nebo díky úspěšné transformaci ve skutečný socialismus-komunismus v sovětském bloku. Poněkud větší naděje vidí v západním studentském hnutí, které „vyjadřuje aspoň potenciálně zájmy celé dělnické třídy a zejména dělnické mládeže“.¹⁹⁸

Bahro považuje kapitalistické země za jednolitý blok a v zásadě nevidí rozdíly mezi západními sociálními demokraty a pravicovými stranami. Na základě těchto předpokladů není schopen vidět hluboké rozdíly mezi západními zeměmi, v nichž vládla sociální demokracie, a zeměmi, v nichž nevládla, např. mezi Švédskem a USA. I v tomto bodě zůstává Bahro věren leninskému dogmatismu.¹⁹⁹ Ani naděje, které vkládal do studentského hnutí, nebyly naplněny: Místo toho, aby studenti jako budoucí experti prosazovali alternativní produkční způsob, tato generace se ve svých profesionálních kariérách s nadšením pustila do vydělávání peněz, takže se hodnoty hnutí prosadily hlavně v kultuře (ochrana menšin, sexuální liberalizace), nikoli v ekonomice.

Teze č. 15. Třetí svět touží po socialismu a vede protiimperialistické boje. Skutečný socialismus-komunismus, který se prosadí v Evropě, mu musí pomoci překonat globální rozdíly v bohatství. Evropské země by se měly zejména zříct dosahování zisku v ekonomické interakci s třetím světem. Do vývoje třetího světa se ale nemá nijak zasahovat. Bahro dokonce požaduje, aby mohl třetí svět nezávisle „rozvinout autonomní techniku vzešlou z nekapitalistické ekonomiky“.²⁰⁰

Také Bahrův obrázek třetího světa je příliš zjednodušený. Není jasné, pomocí jakých mechanismů chce zabránit, aby zde nepřevážil vliv asijského produkčního způsobu, jenž znemožňuje vytvoření skutečného socialismu-komunismu. Není jasné, jak by měla vypadat možnost rozvinutí autonomní techniky ve třetím světě. Bahro se nijak nevyrovná-

---

¹⁹⁸ Viz níže, s. 268.

¹⁹⁹ Kremendhal, H., Rudolf Bahros „Alternative“, s. 155.

²⁰⁰ Viz níže, s. 497.

vá s nadšením některých neevropských zemí pro západní kapitalismus, například nijak netematizuje Japonsko, ačkoli jeho hospodářský zázrak byl již plně rozvinut, ani nepřipouští myšlenku, že by se na cestu asijského kapitalismu mohly dát i další země, jak se to počátkem osmdesátých let stalo v Číně. Také si nevšímá islámského hnutí, jehož cílem není ani západní modernita, ani socialismus.²⁰¹

Teze č. 16. Na rozdíl od převládající marxistické tradice je třeba ne-
bát se utopismu a načrtnout základní obrysy budoucího socialismu-
komunismu.

Podle Alexandra Ambergera se Bahro v třetí části knihy zcela vědomě rozhodl opustit zákaz utopií, jenž panoval v marxismu.²⁰² Tato část byla pochopitelně velmi kritizována, zejména pro nerealističnost a radikálnost těchto představ. Ekonom Radoslav Selucký napsal: „Měřeno konceptem totální emancipace člověka může být Bahrova kniha pokládána za další náčrt ideální společnosti. Obávám se nicméně, že ji žádný realisticky myslící a racionální sociální vědec nemůže akceptovat jako alternativu pro východní Evropu.“²⁰³

Teze č. 17. Základním rysem alternativního socialismu musí být odmítnutí logiky růstu. Je třeba se zaměřit na vyšší hodnoty (intelektuální, spirituální, ekologické) a zříci se konzumu. Součástí toho bude obnova drobné výroby, řemesel, zrušení mamutích měst a vytvoření takových, která by pamatovala na člověka. Spíše než zvyšovat konzum je třeba zkracovat délku pracovní doby tak, aby se rozšiřovala míra volného času.

Zatímco pro Marxe byl komunismus možný jen za situace absolutního materiálního dostatku, pro Bahra byl komunismus ekonomicky i psychologicky možný jen za situace utlumení konzumních potřeb člověka.²⁰⁴ Základní hodnotou je pro Bahra podobně jako pro Marxe

²⁰¹ Brett-Crowther, M., The Alternative in Eastern Europe, *International Relations* 6, 1979, 4, s. 720.

²⁰² Amberger, A., *Bahro, Harich, Havemann*, s. 157.

²⁰³ Selucký, R., Rudolf Bahro: The Alternative in Eastern Europe, s. 91.

²⁰⁴ Amberger, A., *Bahro, Harich, Havemann*, s. 176.

množství volného času, tedy doba, kdy se člověk může věnovat činností podle svých představ. Zatímco u Marxe to byl předpoklad odstranění jakéhokoli hmotného nedostatku, podle Bahra by člověk měl být chráněn před konzumem, který vede jen k tomu, že svůj volný čas nevyužívá emancipačně, nýbrž kompenzačně, tedy nevzdělává se, nekultivuje a nechává se ohlupovat. Bahro se nicméně v *Alternativě* nestaví proti celé průmyslové společnosti, jak to učinil později, chce ji pouze regulovat.

Bahrův požadavek omezení konzumu obsahuje několik rozporů. Především se ukazuje, že společnost má o postmateriální hodnoty zájem, až když je saturována konzumně, což rozhodně nebyl případ sovětského socialismu. Pokud by byl zdejší konzum uměle snížen, lidé by o něj o to více usilovali. Bahrem tolik obdivovaní experti a technokraté by také s omezením konzumu nesouhlasili.²⁰⁵ Další rozpor je v tom, že nerůstová a ekologická ekonomika by vyžadovala, aby bylo více lidí, a nikoli méně, zapojeno do materiální produkce, že by se tedy zvětšoval podíl absorbovaného vědomí, jehož snižování je přece *conditio sine qua non* skutečného socialismu. Konečně Ines Weberová si povšimla, že u Bahra existuje rozpor mezi ekologickými požadavky dobrovolné skromnosti a požadavkem zvýšit mzdy běžných pracujících krátce po zahájení výstavby socialismu-komunismu, což by vedlo k zvýšení jejich koupěschopnosti, tedy i konzumu.²⁰⁶ Bahro dokonce připouští, že svržení vlády aparátu vyvolá v lidech požadavky „rychlého odškodnění za utrpenou degradaci“²⁰⁷ pomocí konzumu a že přestavba společnosti v režii Svazu komunistů a s ní spojená snaha konzum omezit by mezi obyvateli mohla vést k „obranným reakcím úzkosti“.²⁰⁸ Proto je třeba si jejich loajalitu zajistit zvýšením životního standardu.

---

²⁰⁵ Kosta, J., Planung, Selbstbestimmung und Arbeitsteilung, in: Kremendahl, H., Meyer, T. (eds.), *Menschliche Emanzipation*, s. 71.

²⁰⁶ Weber, I., *Sozialismus in der DDR*, s. 286.

²⁰⁷ Viz níže, s. 466.

²⁰⁸ Tamtéž. V rámci volání po snížení míry konzumu je pozoruhodné, že se Bahro nijak nedotkl otázky individuálního automobilismu, který bývá pro mnohé kritiky konzumerismu nepřitelem číslo jedna. V *Alternativě* sice nalézáme opovržlivé psaní o touze mít dům s garáží (viz níže, s. 493), proti vlastnictví osobního automobilu se nicméně

Bahrův socialismus se měl také dobrovolně zříci zbrojení a průmyslového soutěžení se Západem a vytváření skutečného socialismu-komunismu mělo vyvíjet „vážný transformační tlak na strukturu západní Evropy“.²⁰⁹ Můžeme namítnout, že pokud by takový model sovětský blok skutečně zavedl, znamenalo by to pravděpodobně jeho rychlou porážku ve studené válce ještě dříve, než by mohl začít Západ vůbec inspirovat. Je zajímavé, že ačkoli Bahro vysvětloval vznik stalinismu také obklíčením Sovětského svazu zvnějšku a potřebou soutěžení se Západem, v době kdy psal *Alternativu*, nevnímal obklíčení sovětského bloku ze strany Západu jako překážku při transformaci z protosocialismu ve skutečný socialismus-komunismus.

Bahro si nepřipouštěl, že to, jak Západ vnímá Východ, nemusí být dáno jen společenským zřízením, které zde aktuálně existuje, ale že vychází také ze staletých stereotypů. Je tedy možné, že i kdyby na Východě vznikl nějaký skutečně demokratický socialismus-komunismus, obyvatelé Západu by jej na základě svých předsudků o východoevropské zaostalosti a despotii nedokázali ocenit a nemohl by je inspirovat. Navíc radikální egalitářství, o němž Bahro snil, by na Západě pravděpodobně oslovilo jen úzké levicové skupiny, podobně jako je oslovila v šedesátých letech maoistická kulturní revoluce.

Teze č. 18. Pokud nebude konzum snižen, hrozí globální ekologická katastrofa a nemožnost vytvoření socialismu-komunismu. „Naše plýtvání všemi snadno dostupnými zdroji přinejmenším zvětší rozsah nutných prací, které budou muset vykonávat budoucí generace, a oddálí tak jejich osvobození od starých historických tlaků.“²¹⁰

Radikální levice během sedmdesátých let očekávala globální ekologickou katastrofu. Byl to její hlavní argument proti kapitalismu, zatímco

---

nevyslovuje. Je možné, že si uvědomoval, že zaútočit na tento spotřební objekt by nebylo příliš taktické v zemi, kde se léta čekalo v pořadníku na Trabant, a že i v západním Německu byly tamní automobily hlavním předmětem obdivu.

²⁰⁹ Marcuse, H., *Protosocialism and Late Capitalism*, s. 34.

²¹⁰ Viz níže, s. 337.

vykořisťování pracujících nebo odcizení v moderní konzumní kultuře se v její argumentaci ocitly na vedlejší koleji. Předpověď brzké globální katastrofy se nicméně ukázala jako nesprávná. Bahro a další podcenili schopnost kapitalismu učinit tržní komoditu i z ekologických katastrof, schopnost trhu zareagovat na poptávku po ekologických energiích, stejně jako vliv varování pronášených environmentalisty, která i přes nemalé těžkosti vedla ke schvalování zákonů a mezinárodních dohod o ochraně přírody. Ačkoli tím, co dnes představuje ve veřejných diskusích hlavní ekologické riziko, je zejména klimatická změna, převažuje představa, že k ní dochází pomaleji, než předpokládali ekologičtí radikálové sedmdesátých až devadesátých let.

Teze č. 19. Velkou pozornost je třeba věnovat výchově, neboť z člověka je možno vhodnými podněty učinit bytost všestranně kulturně rozvinutou a solidární. Je potřeba omezit vliv rodiny, která člověka většinou psychicky deformuje, a místo toho podporovat kolektivní výchovu dětí. Pokud by genetické vyšetření zjistilo u plodu poškození či menší talent, je možné provést umělé přerušování těhotenství.²¹¹ Na základě své víry ve zdokonalení člověka výchovou není Bahro zastáncem antiautoritářské výchovy, která byla populární u studentského hnutí šedesátých let: „Tato instrumentální struktura vědomí bude stále vyžadovat jistý, kulturou zajištěný tlak, protože je těžké najít motivaci ke zvládnutí abstraktní látky. Teprve v dospívání si člověk stěžuje například na to, že ho rodiče nevedli k tomu, aby se učil hrát na nějaký hudební nástroj.“²¹² Zároveň má mládež podobně jako intelektuálové a funkcionáři každoročně po několik týdnů manuálně pracovat.

Bahro přikládá velmi malý význam vrozenému talentu a příliš optimisticky vidí možnosti zdokonalení povahy člověka. Požadavek kolektivní výchovy by bezpochyby narážel na individualistické a emocionální potřeby. Prenatální odhalování genetických vad a kontrola schopností

---

²¹¹ Viz níže, s. 364.

²¹² Viz níže, s. 362.

lidí stát se odborníky by mohly vést k tomu, že by se většina dětí vůbec narodila. Podle Ambergera Bahrovo pojetí svobody odpovídalo spíše Francouzské revoluci než roku 1968.²¹³

Teze č. 20. Společnost musí umožnit mladým lidem naplňování vlastních pohlavních potřeb. „Protože dnes už dobře víme, jak škodlivé je sexuální potlačování v mládí, musí se to projevit zlepšením podmínek pro erotickou komunikaci, která bude mnohem kultivovanější, jestliže se bude rozvíjet v atmosféře bezpečí a sympatií.“²¹⁴ Společnost by měla být tolerantní i k manželské nevěře a k životu mládeže v komunách. Osvobození žen má probíhat především na základě zespolečnění jejich práce, nikoli nastolení rovnosti obou pohlaví v péči o dítě a domácnost.

Bahro se přirozeně nijak nevyjadřuje k sexuálním menšinám. Podle Mandela věnuje obecně malou pozornost osvobození žen.²¹⁵ Ačkoli emancipaci žen uznává, není pro něj hlavním bodem jeho programu.

Teze č. 21: Všestranně kultivovaná lidská společnost vznikne jen zevšeobecněním humanitního vysokoškolského vzdělávání. Tím zanikne i dělnictvo. V socialismu-komunismu se budou všichni členové společnosti vzdělávat ve společenských vědách na vysokoškolské úrovni, tj. přibližně do třiačtyřiceti let, a teprve poté by měli rozhodnout o své další kvalifikaci. Až budou všichni takto vzdělání, bude podíl nutných manuálních prací rozdělen rovnoměrně mezi všechny členy společnosti.

Je třeba říci, že k požadavku všeobecného vysokoškolského humanitního vzdělání pro všechny se mnohé moderní společnosti v dnešní době už podstatně přiblížily. Odhadujeme, že například v České republice studuje humanitně zaměřenou vysokou školu možná třetina kohorty devatenácti až pětadvacetiletých, nicméně se nezdá, že by to příliš zlepšovalo schopnost kriticky myslet a zvyšovalo společenskou odpovědnost a solidaritu. Přemíra málo talentovaných studentů vede místo

---

²¹³ Amberger, A., *Bahro, Harich, Havemann*, s. 183.

²¹⁴ Viz s. 365.

²¹⁵ Mandel, E., *From Stalinism to Eurocommunism*, s. 65.

toho k úpadku vysokoškolského studia. Navíc je nepochybně mnoho lidí technicky nebo prakticky orientovaných a studium humanitní disciplíny by je nebavilo. Je také pravděpodobné, že podobný požadavek by vedl k úpadku přírodovědného, medicínského a technického vzdělávání, na které by byli absolventi dlouholetých humanitních studií již příliš staří.

Když Bahro požaduje, aby každý ve společnosti dosáhl univerzitního humanitního vzdělání, točí se podle Szelényiho v kruhu: Jestliže chce, aby se všichni podíleli na správě společnosti, a zároveň, aby byl každý k tomu kvalifikován, „... je jedinou cestou zabavit se celkově dělníků a zajistit, aby měl každý univerzitní vzdělání. Takto nalézá řešení platónského dilematu: Abychom měli jistotu, že filosofové nebudou představovat privilegovanou třídu, uděláme z každého filosofa.“²¹⁶ Szelényi ironicky dodává: „Také bych rád žil ve společnosti, kde by měl každý univerzitní vzdělání ve filosofii, sociologii, psychologii nebo ekonomii, ale abych byl upřímný, je pro mě méně atraktivní si představovat, co by všichni tihle sociologové a filosofové dělali.“²¹⁷ Na to by Bahro odpověděl, že po vykonání čtyř až šesti týdnů nutné práce by si mohli dělat, co chtějí, a dostávali by společenskou odměnu jako každý jiný. V takové situaci by se ale dal očekávat jejich konflikt s jinými profesionály, kteří by vedle šesti týdnů nutné práce vykonávali svá nutná profesionální zaměstnání (např. lékaři-chirurgové, piloti nebo technici v továrně) a cítili by se diskriminováni, neboť jejich profesionální práce je často úmorná, zatímco onen profesionální filosof by mohl dělat, co chce, a byl by za to stejně odměňován jako oni.

Teze č. 22. Podstatným rysem alternativní společnosti musí být prohlubování společenské rovnosti (odbourání privilegií elit, nivelizace platů, vykonávání manuální práce experty a funkcionáři v rozsahu oněch několika týdnů v roce), odbourávání výkonových principů u manuální práce (úkolová mzda má být nahrazena mzdou hodinovou). Peníze budou nahrazeny principem stejné míry konzumu, budou zavedeny jakési kon-

---

²¹⁶ Szelényi, I., *Whose Alternative?*, s. 119.

²¹⁷ Tamtéž, s. 120.

zumní šeky, které budou lidem vypláceny za vykonanou práci, a mezi většinou profesí nebudou v odměnách žádné rozdíly. Vyšší příděl šeků budou dostávat manuálně pracující, zejména ve zdravotně závadných odvětvích, nebo „za práci těžkou, monotónní, nepříjemnou, noční, zkrátka za všechnu práci, jež omezuje možnosti rozvoje člověka (do té doby, než budou tyto práce rozděleny přibližně stejně mezi všemi pracovníky)“.²¹⁸ Inteligence nebude v přídělu šeků nijak privilegována, neboť byla placena už po dobu delšího studia a navíc je její práce sama odměnou.²¹⁹ Bude na svobodném rozhodnutí lidí, zda si za své konzumní šeky opatří „komfortní bydlení nebo cestování, kulinářské požitky nebo rozsáhlou knihovnu“.²²⁰ Ti, kteří odmítnou pracovat, žádné šeky nedostanou.

Základní námitka zní, že v socialismu byla většinou kritizována přílišná míra nivelizace, zejména ze strany technokratů a profesionálů. Pokud by socialismus nezaplatil dobře experty a navíc by je nutil k manuální práci, hrozilo by, že budou odcházet do zemí, kde budou dobře zaplacení. Bahro nezmiňuje, že se mnohá intelektuální povolání vyznačují enormní mírou stresu a některá i fyzickou náročností, a tak by v nich snad měl být příděl šeků vyšší. Veřejnost bezpochyby odmítala privilegia stranické byrokracie, byť ve srovnání s politickými elitami Západu nebyla nijak významná. Na druhou stranu je zřejmé, že pokud nebude mít politická elita vyšší příjmy, hrozí, že do ní nebudou vstupovat schopní lidé, ale hlavně fanatici a exhibicionisté. Konečně odbourání výkonnostních principů by vedlo k poklesu pracovní morálky mezi manuálně pracujícími. Zásadou „kdo nepracuje, ať nejí“ se Bahro liší např. od Ericha Fromma (1900–1980), který ve svém návrhu utopie v knize *Mít nebo být?* (1976) předpokládá, že i lenoši mají mít nárok na existenční minimum.²²¹ Bahro už neříká, co by měla společnost dělat s jedinci, kteří by žádné šeky kvůli své lenosti nedostávali a obstarávali by si vše potřebné krádežemi.²²² Ačkoli odmítá banky, peněžní speku-

---

²¹⁸ Viz níže, s. 464.

²¹⁹ Amberger, A., *Bahro, Harich, Havemann*, s. 169.

²²⁰ Viz níže, s. 464.

²²¹ Fromm, E., *Mít nebo být?*, přel. V. Žihlová, Naše vojsko, Praha 1992, s. 146.

²²² Amberger, A., *Bahro, Harich, Havemann*, s. 171.

lace apod., je jisté, že by se s jeho konzumními šeky okamžitě vytvořil černý trh, kde by se jimi platilo za práce prováděné navíc, za práce na běžném trhu nedostupné.²²³

Teze č. 23. Společnost bude vedena Svazem komunistů, což bude jakási duchovní elita, „kolektivní intelektuál“ inspirující zbytek společnosti. Svaz má být nejprve podzemní organizací a později má vytlačit existující vládnoucí stranu, případě ji změnit ve svůj nástroj. Jak se zdá, skutečný socialismus bude nastolen spíše potichu než nějakou lidovou revolucí.

Bahro píše o Svazu komunistů poměrně chaoticky a povrchně. Jak upozorňuje Mandel, není jasné, zda „má jít o nějakou druhou stranu, nebo o jednu stranu, nebo to nebude vůbec žádná strana“.²²⁴ Innes Weberová shrnuje tři možné varianty vztahu mezi Svazem komunistů a existující vládnoucí stranou: Někdy se zdá, že má Svaz vzniknout mimo stranu, která je ale dosud schopná reformy a bude převodovou pákou prosazující myšlenky vytvořené Svazem komunistů. Druhá možnost je, že Svaz komunistů nahradí nereformovatelnou státostranu. Konečně jindy naznačuje, že by se mohla celá strana ve Svaz komunistů transformovat, pochopitelně za situace, kdy by vyloučila své byrokraty. Zdá se, že Bahro upřednostňuje poslední variantu.²²⁵

Bahro se nezamýšlí nad tím, jak zabránit tomu, aby se elitní intelektuálové sdružení ve Svazu komunistů, tělese otevřeném novým podnětům a spíše masy inspirujícím než jim vládnoucím, nezměnili v novou diktátorskou skupinu. Podle jeho představ se tato elita bude řídit natolik vědeckým poznáním, že se vzdá svého partikulárního kolektivního zájmu ve prospěch zájmu celku. Neklade si ani otázku, zda společnost, která se zbaví diktatury byrokratů, bude ochotná přijmout vládu intelektuální elity.²²⁶ Podle Raplha Milibanda není dobrý nápad ani oddělení Svazu komunistů od státu, neboť by to zvětšovalo moc státního aparátu. Bahrovo pojetí cílů Svazu, který má „sdružovat, koordinovat

---

²²³ Weber, I., *Sozialismus in der DDR*, s. 287.

²²⁴ Mandel, E., *From Stalinism to Eurocommunism*, s. 71.

²²⁵ Weber, I., *Sozialismus in der DDR*, s. 272–273.

²²⁶ Amberger, A., *Bahro, Harich, Havemann*, s. 175.

a usměrňovat intelektuální a morální úsilí k vypracování strategie a taktiky kulturní revoluce“,²²⁷ nechává podle Milibanda nezodpovězenou otázku, kdo bude řídit stát, pokud má být Svaz jen „kolektivním intelektuálem“, tedy jakýmsi inspirátorem.²²⁸

Jiří Pelikán upozornil na neatraktivitu pojmu komunismus v tehdejší východní Evropě. Podle něj je nesmyslné psát o komunistické obrodě, když většina lidí vládnoucí moc nenávidí: „... právě tato perspektiva a prostředky k jejímu dosažení jsou velmi vzdáleny skutečnosti a pocitům významné části sil, které usilují ve východoevropských zemích o demokratizaci. Především je třeba si uvědomit, že už slovo komunismus je v očích národů východní Evropy zdiskreditováno a rozumí se pod ním vláda jedné strany a diktatura stranického aparátu, která se opírá o hegemonii Ruska.“²²⁹ Navíc by byla podobná organizace okamžitě tvrdě pronásledována státní mocí.²³⁰ Ostatně je známo, jak minimální ohlas měl v NDR pokus založit maoistickou komunistickou stranu.

Proč Bahro hovoří o „svazu“, a nikoli o „straně“, kterou je potřeba založit, případně proč nepoužívá adjektivum „socialistická“ místo „komunistická“? Především je možné se domnívat, že jej popuzovalo, že na rozdíl od strany sovětské nebo československé se východoněmecká SED nenazývala komunistickou, což pokládal za přetvářku, a domníval se, že by bylo čestné se otevřeně ke komunismu přihlásit. Názvem Svaz komunistů odkazuje k organizaci, kterou Marx a Engels vedli v letech 1847 až 1852. Tato skupina německých emigrantů působících ve Francii a v Anglii se původně jmenovala Svaz spravedlivých, ale Marx s Engelsem ji po svém převzetí vedení přejmenovali, neboť jim přišlo, že za spravedlivé se označují všichni.²³¹ Pro Svaz komunistů Marx a Engels také sepsali svůj manifest, kde nicméně začali používat spojení „komunistická stra-

---

²²⁷ Viz níže, s. 443.

²²⁸ Miliband, R., *A Commentary on Rudolf Bahro's Alternative*, s. 282.

²²⁹ Pelikán, J., *Zu Bahros Auffassungen über die Veränderungen in Osteuropa*, s. 133.

²³⁰ Tamtéž, s. 139.

²³¹ Podobně také odmítli heslo svazu „všichni lidé jsou bratři“ a nahradili jej heslem „proletáři všech zemí, spojte se!“ (Marx ironicky poznamenal, že někteří lidé tedy jeho bratry rozhodně nejsou.)

na“, neboť pojem strana jim přišel asi intelektuálně ambicióznější než pojem svaz. (Jak poznamenává Eric Hobsbawm, pojem strana v jejich době znamenal spíše tendenci či sdílené politické mínění než politickou organizaci.²³²) Svaz komunistů existoval až do roku 1852, kdy jej Marx s Engelsem rozpustili kvůli perzekuci vykonávané proti jeho členům po-revoluční reakcí. Bahro zvolil pojem „Svaz komunistů“ pravděpodobně proto, že předpokládal elitní, a nikoli masový charakter této organizace a že její roli viděl jako opoziční proti stávajícímu režimu, podobně jako byla původní organizace Marxova a Engelsova. Je také možné, že pro něj byla inspirací Jugoslávie, kde se tamní strana v souvislosti s rozchodem se Sovětským svazem přejmenovala na Svaz komunistů, což mělo indikovat, že strana nechce mít mocenský monopol, chce se odvrátit od koncepce úzké leninistické strany²³³ a chce být pouze ideovým vůdcem.

Teze č. 24. Sice je v novém socialismu žádoucí svoboda, ale nikoli další politické strany. Politické strany mají smysl jen v kapitalistické společnosti, kde reprezentují jednotlivé třídy, zatímco ve společnosti beztřídní nemají opodstatnění.

Herbert Marcuse shledává i tento názor správným: „Během přípravné a přechodové fáze vyžaduje revoluce takové vedení, které dokáže také vystoupit proti kompenzačním zájmům mas. Musí zvládnout potlačit ‚podřízené vědomí‘, nereflektovanou spontaneitu i maloburžoazní egoismus. Samozřejmě, v tomto centrálním bodě se Bahrova analýza vrací na pozici, která byla tabuizována jak marxismem, tak liberalismem. Vrací se na pozici Platóna (výchovná diktatura vykonávaná nejinteligentnějšími) a Rousseaua (lidé musí být donuceni ke svobodě).“²³⁴

Ač to Bahro nikde otevřeně neříká, bude společnost i nadále řízena poměrně autoritářsky. Většina autorů včetně trockistů pochopitelně od-

---

²³² Hobsbawm, E., *Komunistický manifest z hlediska perspektiv*, přel. M. Formánek [online, cit. 28. 9. 2018]. Dostupné na: <https://sok.bz/clanky/2012/eric-hobsbawm-komunisticky-manifest-z-hlediska-perspektiv/>.

²³³ Lilly, C., *Power and Persuasion: Ideology and Rhetoric in Communist Yugoslavia, 1944–1953*, Routledge, New York 2018, s. 210.

²³⁴ Marcuse, H., *Protosocialism and Late Capitalism*, s. 32.

mítá zrušení jiných politických stran, což by mimochodem znamenalo v NDR zánik stran tvořících s SED tzv. Národní frontu. Podle Milibanda je Bahrův názor, že bez tříd není třeba ani stran, zjednodušující, neboť i v kapitalistické společnosti nereprezentují strany jen zájmy určitých tříd, ale i zájmy dalších sociálních skupin, o kterých lze předpokládat, že budou existovat i v komunistické společnosti.²³⁵ Existenci několika politických stran požadoval dokonce i jinak radikální Ernest Mandel, ovšem nikoli kvůli demokracii jako takové, ale kvůli plánování. Proti Bahrovu modelu samosprávných komun namítá, že by každá mohla mít jinou představu rozvoje, takže by spolu soupeřilo každý rok deset tisíc variant plánů: „Skutečný obsah socialistické demokracie je neoddelitelně spjat s možností vybírat mezi určitými koherentními alternativami ke generálnímu plánu. (...) A formulace takovýchto alternativ předpokládá systém více stran s volným přístupem do masových médií a svobodnou debatou lidových mas.“²³⁶

Teze č. 25. Stát bude nahrazen společností komun, jednotlivé komuny budou vysílat své zástupce do národní asociace a ta bude vysílat své zástupce do světové asociace. Pro uplatnění přímé demokracie i na celostátní a celosvětové úrovni bude možno využívat počítače.

Bahrova koncepce se zakládá na představě přímé demokracie v kombinaci s vedením/inspirací občanů osvícenou elitou intelektuálů (Svaz komunistů), přičemž není jasné, o jakých věcech by rozhodovali přímo lidé, které nazývá tradičně po leninsku masami, a o jakých by rozhodovala ona osvícená elita. Jeho kritici namítají, že je možné, že by přímá demokracie byla pouhou zástěrkou pro diktaturu elit. Hermann Scheer se domnívá, že podřízenost nebude překonána rozpuštěním velkých organizací a jejich nahrazením komunami, neboť v malých skupinách mohou být hierarchie ještě větší, jak dokazují různé sekty.²³⁷

---

²³⁵ Miliband, R., *A Commentary on Rudolf Bahro's Alternative*, s. 282.

²³⁶ Mandel, E., *From Stalinism to Eurocommunism*, s. 72.

²³⁷ Scheer, H., Die institutionellen politischen Voraussetzungen menschlicher Emanzipation – eine sozialdemokratische Entgegnung zu Rudolf Bahro, in: Kremendahl, H., Meyer, T. (eds.), *Menschliche Emanzipation*, s. 146.

Byl Bahro možný jinde než v NDR?

Vajda s Aratem si správně povšimli, že Bahrovo radikálně levicové zaměření zastávala většina disidentů v NDR. V tomto ohledu byla země hluboce odlišná od zbytku sovětského bloku. Dokonce i písničkář Wolf Biermann, který se po emigraci stal postupně konzervativcem, nazýval v době své opoziční činnosti NDR „svým Německem“ a SED „svou stranou“. Také další významný disident Robert Havemann formuloval kritiku NDR z marxistických pozic. Zatímco v ostatních zemích sovětského bloku byla přítomnost Rudé armády považována většinou obyvatel za „okupaci“, v NDR by nikdo takový termín nepoužil a Rudá armáda byla většinou obyvatel vnímána jako osvoboditelka od fašismu. Podobně nikdo z východoněmeckého disentu nepožadoval znovusjednocení země.²³⁸ O tendenci východoněmeckých disidentů dívat se na svět optikou tradičního marxismu píše i Andreas Heyer: „Ať už v Havemannově *Jitru* nebo Harichově *Komunismu bez růstu*, stále se setkáváme s tezí, že existuje jen volba mezi válkou a mírem, ekofašismem a ekokomunismem, zánikem nebo přežitím. Vše je přednášeno víceméně vždy se silou osvětleného. Nejzřetelněji samozřejmě u Bahra.“²³⁹

Arato s Vajdou diskutují různá specifika NDR, kvůli nimž zde podle jejich názoru převládala marxistická opozice. Uvedme ty, které jsou podle našeho soudu relevantní: Jako jediná země sovětského bloku byla NDR rozděleným národním státem se všemi konsekvencemi ve vztahu k SRN. Tímto měli na mysli, že východní Němci mohli díky neexistenci jazykové bariéry a díky snadnému přístupu k západoněmecké televizi vnímat citlivěji než ostatní Východoevropané odvrácenou stranu „západního pozlátka“, společnost ostrých loktů, politické skandály, drogy, neonacismus, přetrvání vlivu nacistických elit apod. Dále Arato s Vajdou dobře postřehli, že pouze NDR jako část bývalé Německé říše měla v rámci zemí východního bloku takovou minulost, s níž se opozice

²³⁸ Arato, A., Vajda, M., *The Limits of the Leninist Opposition*, s. 172.

²³⁹ Heyer, A., Rudolf Bahros „Alternative“. *Ökologie, Demokratie und ein neuer Marxismus im Gewand der Utopie*, in: Kinner, K. (ed.), *Linke zwischen den Orthodoxien. Von Havemann bis Dutschke*, Karl Dietz Verlag, Berlin 2011, s. 103.

nemohla identifikovat. Ostatní země střední Evropy mohly pohlížet na meziválečné období jako na dobu národní slávy, kterou zničila nejprve nacistická a později sovětská okupace, Maďari se mohli identifikovat s obdobím před rokem 1918. Naopak Němci vnímali minulost před rokem 1914 negativně jako militaristickou a výmarskou republiku považovali za stát, který umožnil Hitlerovi dostat se k moci. Dalším významným důvodem obliby marxismu v NDR byl podle Arata a Vajdy fakt, že Německo bylo místem zrodu klasického marxismu a komunistické hnutí v něm mělo, na rozdíl od jiných zemí ve střední a východní Evropě, s výjimkou Československa, silnou předválečnou tradici. Zavrhnout Marxe a Engelse by v Německu znamenalo zavrhnout vlastní kulturní dědictví. Jaroslav Šabata přicházel na základě české zkušenosti s dalším vysvětlením, totiž že v NDR chyběla zkušenost se sovětskou intervencí, která Československo vyléčila ze všech snů o socialismu.²⁴⁰ Petr Uhl zdůraznil skutečnost, že SED nezažila tak masové čistky jako KSČ po roce 1969, a proto nikdy nevznikla tak hluboká propast mezi ní a občany a stále v ní existovalo hodně proreformně naladěných členů.²⁴¹

Vajda s Aratem uvádějí, že vedle NDR existuje v rámci sovětského bloku jistá marxistická opozice pouze v jejich rodném Maďarsku (zdůrazňují, že se v žádném případě nejedná o „neoleninisty“, ale o reformní komunisty). Jejich tvrzení je ovšem zavádějící přinejmenším ve vztahu k Československu, kde působili marxisté jako Egon Bondy nebo skupina okolo Petra Uhla.

Bahrův život v SRN

17. října 1979 se Bahro vystěhoval do Spolkové republiky Německo. Čekalo jej zde bouřlivé přivítání, poskytoval mnoho rozhovorů a ihned zahájil řadu přednášek. Pod dojmem svého úspěchu prohlašoval sebe-

---

²⁴⁰ Vilímek, T., *Solidarita napříč hranicemi*, s. 197.

²⁴¹ Tamtéž, s. 194.

vědomě, že se chce pokusit „shromážďovat nezávislé levicové síly, aby přispěl k evoluci s revolučním obsahem“.²⁴² Se svou přítelkyní Ursulou se usídlil nejprve v Kolíně nad Rýnem a později v Brémách a věnoval veškerý svůj čas veřejné činnosti a psaní, přičemž Ursula mu byla jakousi sekretářkou.²⁴³ Byl rázem velmi populární osobností a obdivovalo jej mnoho žen, takže vztah s Ursulou nevydržel a Bahro měl v následujících letech více partnerek. I v západním konzumním ráji si zachoval svůj spartánský životní styl. V jednom rozhovoru z roku 1982 zdůrazňoval, že nevlastní automobil, má záměrně jen malý byt a jí jen velmi málo masa, neboť pokud by lidé byli vegetariáni, byl by boj s hladomorem ve třetím světě daleko snazší.²⁴⁴

Přestože se mu nabízela akademická kariéra, vzal pouze za vděk několika výzkumnými projekty, např. první tři roky na univerzitě v Brémách. Kromě toho se s *Alternativou* roku 1983 habilitoval.²⁴⁵ Jinak ale působil až do roku 1990 na volné noze a živil se honoráři za články a přednášky. Velmi rychle zjistil, že pozornost, kterou mu západoněmecké publikum věnovalo při jeho střetu s mocí v NDR, nestačí, aby byl v SRN přijat za intelektuálního vůdce zdejší radikální levice, případně za uznávaného společenského vědce. Jeden jeho přítel vzpomíná: „Někdo jako Rudolf mohl existovat jen v NDR. Řídil se podle vědeckého ideálu z 19. století, podle představy, že je možné mít přehled o všem dohromady. Takovýto univerzitní učitel mohl uspět jen v uzavřené společnosti.“²⁴⁶

Roztříštěná německá radikální levice tehdy začínala vytvářet stranu Zelených, což byl např. projekt Rudiho Dutschkeho. Tento vůdce německého studentského hnutí, který tragicky zahynul koncem roku 1979 na následky dávného atentátu, si uvědomoval, že by v Bahrovi získala tato strana do svých řad ne snad vůdce, ale v každém případě osobnost v Německu i Evropě daleko známější, než byl kdokoli jiný

---

²⁴² Dutschke, R., *Wir hatten ein barbarisches schönes Leben*, s. 471.

²⁴³ Herzberg, G., Seifert, K., *Rudolf Bahro – Glaube an das Veränderbare*, s. 357.

²⁴⁴ Tamtéž, s. 368.

²⁴⁵ Weber, I., *Sozialismus in der DDR*, s. 242.

²⁴⁶ Herzberg, G., Seifert, K., *Rudolf Bahro – Glaube an das Veränderbare*, s. 346.

z lidí připravujících založení Zelených,²⁴⁷ snad s výjimkou Dutschkeho samého. Velmi záhy se ale ukázalo, jak obtížným partnerem Bahro je.

V listopadu 1979 přijel na první návštěvu Spolkové republiky Německo významný sociální teoretik Karl Wittfogel (1896–1988). Jednalo se o předválečného komunistu, který vystoupil z KPD počátkem třicátých let kvůli její prosovětské politice, v roce 1933 emigroval před nacisty do USA a od té doby svou vlast nenavštívil. Wittfogelova práce o orientálním despotismu autora *Alternativy* velmi inspirovala, jak Bahro přiznává v pozdějším rozhovoru,²⁴⁸ ačkoli jej nikde v knize necitoval, neboť platil v NDR za předního renegáta. K diskusi s Wittfogelem byli vedle Bahra pozváni také Dutschke, který byl jeho knihou taktéž hluboce ovlivněn, a sovětolog Wolfgang Leonhard (1921–2014), autor slavných pamětí o svých zážitcích z předválečného a válečného Sovětského svazu *Die Revolution entläßt ihre Kinder (Revoluce propouští své děti)*.²⁴⁹ Leonhard byl podobně jako Bahro bývalým funkcionářem SED, z NDR však emigroval už koncem čtyřicátých let. Ještě před začátkem diskuse s ním Bahro odmítl sedět za jedním stolem, neboť by to podle něj mohlo být vládou NDR vnímáno jako porušení slibu nevystupovat proti této zemi nepřátelsky. Wittfogel zde promluvil na téma „obrovská říše soudruha Brežněva je i dnes krvavou mongolskou bažinou“. Na to Bahro v koreferátu s přátelským smíchem opáčil, že přednášející dělá ze svého antisovětského traumatu protisocialistickou hysterii a myslí proti běhu dějin.²⁵⁰ Wittfogel vztekle reagoval, že „nepokládá za hysterické být proti gulagu a že byl a zůstává socialistou“. Leonhard namítl, že Bahrova kniha *Alternativa* obsahuje ještě ostřejší kritiku sovětského systému než práce Wittfogelova. Na to Bahro opáčil, že se západní levice dopouští velké chyby, když chce ze Sovětského svazu, nacházejícího

---

²⁴⁷ Radkau, J., *Die Ära der Ökologie. Eine Weltgeschichte*, C. H. Beck, München 2011, s. 167.

²⁴⁸ Bahro, R., *From Red to Green*, s. 41.

²⁴⁹ Wolfgang, L., *Die Revolution entläßt ihre Kinder*, Kiepenheuer & Witsch, Köln 1955.

²⁵⁰ Dutschke, R., *Wir hatten ein barbarisches schönes Leben*, s. 478.

se dnes na cestě sblížení se Západem, vytvářet ztělesnění nepřítel. V další diskusi pak dokonce obhajoval NDR, jejíž hospodářství je prý nejméně tak efektivní jako hospodářství SRN.²⁵¹

V roce 1983 se Zelení poprvé dostali do spolkového parlamentu s 5,6 % hlasů a rozhořel se boj o další směřování strany mezi tzv. fundis a reallos. Bahro, který byl od roku 1982 členem předsednictva této strany, pochopitelně patřil k prvnímu křídlu a už v sedmdesátých letech byl pro něj kapitalismus „exterminismem“, tedy řádem směřujícím ke zničení lidstva. Pojem exterminismus zavedl britský historik a čelný mírový aktivista Edward P. Thompson (1924–1983).²⁵² Na rozdíl od mnoha levicových radikálů mezi Zelenými byl ale Bahro nakloněn myšlence otevřít stranu též romantickým konzervativcům a nechtěl ji profilovat jen jako levicovou, nýbrž jako kritickou vůči systému.²⁵³ Také zásadně odmítal spolupráci strany se sociální demokracií, která byla podle něj odsouzena k zániku.²⁵⁴ Když nabyl v roce 1984 dojmu, že reallos vítězí, své členství ve straně ukončil. Je ale třeba říci, že byl v této straně vždy izolovaný a byl vnímán jako příliš vyhraněná osobnost. Lidé, kteří s ním spolupracovali, si stěžovali na jeho chaotický styl a individualismus.²⁵⁵ I nadále se angažoval v mírovém hnutí, kde zastával pozici odpůrce obou bloků ve studené válce. Například když odsoudil sovětskou invazi do Afganistanu, neopomněl odsoudit také americký imperialismus. Jen velmi zřídka a spíše neutrálně se vyjadřoval k situaci v NDR.²⁵⁶

Během první poloviny osmdesátých let došlo u Bahra ke dvěma podstatným intelektuálním obrátům: své marxistické stanovisko začal stále více doplňovat ekologií a teologií. Za vítanou alternativu k moderní průmyslové a konzumní civilizaci začal považovat ekologické ko-

---

²⁵¹ Tamtéž, s. 478.

²⁵² Viz Thompson, E., Notes on Exterminism, the Last Stage of Civilization, in: *týž, Exterminism and Cold War*, New Left Review and Verso, London 1982.

²⁵³ Amberger, A., *Bahro, Harich, Havemann*, s. 136.

²⁵⁴ Herzberg, G., Seifert, K., *Rudolf Bahro – Glaube an das Veränderbare*, s. 398.

²⁵⁵ Tamtéž, s. 361.

²⁵⁶ Amberger, A., *Bahro, Harich, Havemann*, s. 135.

muny věnující se zahradničení a řemeslům. Byl to zejména původní étos křesťanství a také myšlenka středověkého řádu benediktýnů, co ho inspirovalo.²⁵⁷ Vedle toho jej oslovovaly i různé esoterické směry „od chladné japonské zenové meditace až po šamanismus indiánských saun“.²⁵⁸ Za pomoci své tehdejší přítelkyně Beatrice Ingermannové začal jednu takovou komunu organizovat v Niederstadtfeldu v Porýní-Falci a nazval ji eko-spirituálním společenstvím. Bahrově romantické duši vyhovovalo, že obec ležela v krásné krajině s mnoha středověkými památkami. Probíhaly zde různé esoterické aktivity jako hudba, tanec a oslava slunovratu. V roce 1987 pojal Beatrici za manželku a nedlouho poté se jim narodila dcera.

Bahro také celou řadu komun navštěvoval a přednášel v nich. Jak dodávají jeho životopisci, problém komun spočíval v přílišném množství ambiciózních guruů. Také on se chtěl jedním takovým stát, „ačkoli bylo těžké si jej představit jako charismatického mistra“.²⁵⁹ Každopádně měl příležitost v rámci těchto aktivit poznat různé bizarní skupinky tehdejší německé levice a ekologického hnutí, např. kontroverzní Indiánskou komunu z Norimberka, což bylo sdružení pedofilních aktivistů prosazujících právo dětí na svobodný sexuální život a specializující se na práci s problémovou mládeží, např. děti na útěku od rodin nebo z dětských domovů. Tato komuna mimo jiné požadovala odstranění povinné školní docházky a právo na odstěhování se od rodičů od dvanácti let a samozřejmě právo dětí rozhodovat o vlastním těle.²⁶⁰ Bahro si zejména stěžoval, že ačkoli v NDR zažil pronásledování, nikdy zde nechyběla mezilidská solidarita, zatímco v SRN byl i na levice a mezi Zelenými stále konfrontován se zdejší „ego-kulturou“.²⁶¹

²⁵⁷ Herzberg, G., Seifert, K., *Rudolf Bahro – Glaube an das Veränderbare*, s. 378.

²⁵⁸ Amberger, A., *Bahro, Harich, Havemann*, s. 138.

²⁵⁹ Herzberg, G., Seifert, K., *Rudolf Bahro – Glaube an das Veränderbare*, s. 380.

²⁶⁰ Tamtéž. Indiánské komuně se věnuje práce Friedrichs, J., *Die Indianerkommune Nürnberg. Kinderrechte – Antipädagogik – Pädophilie*, in: Meike, S., Baader, C., König, J., Sager, C. (eds.), *Tabubruch und Entgrenzung. Kindheit und Sexualität nach 1968*, Böhlau, Köln – Weimar 2017, s. 251–282.

²⁶¹ Tamtéž, s. 381.

Také hodně cestoval, vedle evropských zemí navštívil např. Jižní a Severní Ameriku, dokonce se podíval i do Severní Koreje a po svém návratu veřejně vyjádřil obdiv nad úsilím zdejšího lidu ve výstavbě. Ačkoli odmítal Kimův kult osobnosti, vysvětloval jej domácími tradicemi a zdráhal se zdejší režim odsoudit.²⁶² Ještě větší veřejný rozruch vzbudila jeho návštěva Oshovy sekty v americkém Oregonu v roce 1983. Tato sekta vznikla v Indii počátkem sedmdesátých let. Jednalo se o odpadlíky od hinduismu vedené charismatickým guruem Chandrou Radžníšem (1931–1990), zvaným též Osho, který přijal v sedmdesátých letech jméno Bhagván, tedy požehnaný. Na rozdíl od prudérního hinduismu hovořil o božství sexuality, což pochopitelně přitahovalo zájem mnoha západních návštěvníků. Když sekta začala kvůli svým výstřednostem budit zájem indických úřadů, rozhodla se přesunout do USA, kde zakoupila ve státě Oregon polorozpadlý ranč s rozlehlými pozemky. Komuna čítající několik stovek stálých obyvatel zde začala stavět svůj nový domov a organizovala náboženské slavnosti pro příznivce z celého světa, kterých se účastnily tisíce návštěvníků. Její vůdce se po většinu času halil do důstojného mlčení a ukazoval se pouze svým příznivcům, kteří stále doufali, že jednou promluví. Mezi shromážděný dav vždy vjížděl v luxusním voze značky Rolls-Royce, jednom z několika desítek, které si pro své potřeby zakoupil.

Bahrovi se dostaly do ruky nejprve Oshovy knihy a udělaly na něj hluboký dojem. Vyjádřil se, že v nich spatřuje „vizi syntézy východního a západního myšlení, které se shodovalo s mými vlastními myšlenkami nové mírové kultury“,²⁶³ a dodal, že by chtěl tuto „psychoscénu politizovat a zároveň spiritualizovat politiku“.²⁶⁴ Od okouzlení nebylo daleko k návštěvě, která ho vysloveně nadchla. Když se ale pokusil vyzdvihnout tuto sektu ve své, bezprostředně poté následující přednášce na univerzitě v Berkeley, byl téměř vypískán.²⁶⁵ Jeho berkeleyské vystoupení bylo

---

²⁶² Tamtéž, s. 352–353.

²⁶³ Tamtéž, s. 389.

²⁶⁴ Tamtéž, s. 390.

²⁶⁵ Tamtéž, s. 391.

dokonce předmětem mimořádného zasedání předsednictva Zelných. To se ale nakonec spokojilo s vysvětlením jeho příznivců, že „po příjezdu z NDR je jako vysušená houba, která se potřebuje napít intelektuálních a emocionálních podnětů“.²⁶⁶ Konec Oshovy sekty v Oregonu přišel krátce poté a byl – jak jinak – skandálem: Sekta se v roce 1985 pokusila nakazit místní obyvatele salmonelózou, od čehož si slibovala vítězství své kandidátky v nadcházejících komunálních volbách v obci, k níž ranč náležel. Americké úřady zareagovaly rychle: vůdce vypověděly a komunu rozpustily.

Bahrův názorový obrat k ekologii a teologii se projevil i v jeho nové knize *Logik der Rettung (Logika záchrany)*,²⁶⁷ která se vedle *Alternativy* stala jeho největší prací. Zatímco v *Alternativě* hovořil o straně či svazu komunistů jako o „kolektivním intelektuáloví“, v *Logice záchrany* hovoří už společně s Gramscim o *Knížeti, Ordine nuovo, neviditelné církvi a Božím státě*.²⁶⁸ Dopracovává se zde ke spirituálnímu komunismu a potřebě ekodiktatury nutící občany k ekologické skromnosti. Například když byl tázán, jestli by mu nevadilo, že by v jeho ekologické utopii bylo omezeno cestování, které je přece základem kulturního rozhledu, odpověděl nonšalantně, že Itálii stačí navštívit jen dvakrát za život, jak to učinil Goethe.²⁶⁹ Kniha také prozrazovala Bahrovu fascinaci Michailem Gorbačovem, kterého pokládal za nositele světové naděje. Vzbudila ovšem minimální ohlas.

Zatímco autoři Bahrova životopisu jeho koketování s krajní pravicí v druhé polovině osmdesátých let a počátkem let devadesátých spíše relativizují, autoři knihy *Ekofašismus* Janet Biehelová a Peter Staudenmaier jej přímo obviňují z profašistických sympatií. Vedle volání po ekodiktatuře zmiňují zejména jeho podivný rozhovor pro časopis *Junge Welt* z roku 1990 s formulacemi o zeleném Adolfovi. Bahro tehdy řekl:

---

²⁶⁶ Tamtéž, s. 392.

²⁶⁷ Bahro, R., *Logik der Rettung. Wer kann die Apokalypse aufhalten? Ein Versuch über die Grundlagen ökologischer Politik*, Weitbrecht, Stuttgart 1987.

²⁶⁸ Tamtéž, s. 413.

²⁶⁹ Bahro, R., *From Red to Green*, s. 222.

„Celkově jsou Zelení jako levicová strana pro západoněmecké obyvatelstvo zklamáním, protože nevyužívají tento národní [national], a řekl bych, jakkoli je to negativně konotováno, nacionalistický [völkisch] moment. Ve skutečnosti zaznívá z hloubi lidu volání po zeleném Adolfovi. A levice z toho má strach, místo aby pochopila, že zelený Adolf by byl zcela jiný než onen známý. Není vůbec otázkou, zda by to byl muž nebo žena, ale otázka struktury. To je tedy německý moment v zeleném hnutí.“²⁷⁰

Podle Biehlové a Staudenmaiera je Bahrův koncept *knížete ekologického obratu* blízký konceptu Führera, ačkoli se zdá, že jím měl Bahro na mysli spíše kolektivního intelektuála, tedy jakousi duchovní elitu vedoucí národ, ba dokonce že onen kníže může být vnitřním poznáním každého z nás, které nás vede k duchovní obrodě.²⁷¹ Autoři knihy *Ekofašismus* uvádějí několik dalších citátů, kde se Bahro pohybuje na tenkém ledě mezi esoterickou ekologií a krajní pravíci. V textu z roku 1991 například píše: „Můžeme se poučit z toho, že mezi nacisty působilo silné křídlo, které si přálo společenskou a kulturní revoluci. Toto křídlo nebylo dostatečně konsolidované a Hitlerovo hnutí jeho ideje opustilo a začalo posluhovat obnovenému německému kapitalismu. (...) Nemohu vyloučit možnost, že bych se na konci dvacátých let nedal k nacistům.“²⁷² Jak dodává jeden z jeho příznivců: Bahro se odchýlil v polovině osmdesátých let od pravidel konsenzuálního jazyka SRN a lidé ho buď nazývali fašistou, guruem nebo podivínem (Spinner).²⁷³ Zatímco měl počátkem osmdesátých let ve Spolkové republice všechny dveře otevřené, v devadesátých letech už pro něj bylo těžké najít nakladatele.²⁷⁴

²⁷⁰ Cit dle Amberger, A., *Bahro, Harich, Havemann*, s. 140.

²⁷¹ Biehlová, J., Staudenmaier, P., *Ekofašismus*, s. 72.

²⁷² Bahro, R., Spittler, R. (eds.), *Rückkehr. Die In-Weltkrise als Ursprung der Weltzerstörung*, Altis-Verlag und Horizonte-Verlag, Berlin 1991, s. 24–25. Cit. dle Biehlové, J., Staudenmaier, P., *Ekofašismus*, s. 74.

²⁷³ Lehnert, E., *Autoportrait Rudolf Bahro*, s. 6.

²⁷⁴ Tamtéž, s. 7.

Návrat do vlasti po pádu zdi

Do toho přišel pád Berlínské zdi. Jeho partnerka vzpomínala, že když se Rudi o událostech dozvěděl ve zprávách, zvolal: „Má vlast je v nebezpečí. Musím svou vlast zachránit. Mám tam jet?“ Odpověděla jsem: „Ano, Rudi, musíš.“²⁷⁵ Bahro realisticky chápal, že NDR hrozí úplné pohlcení ze strany Západu a za svůj úkol považoval bránit rozhodující výdobytky socialismu a zároveň podpořit ekologickou transformaci NDR. Naději na záchranu a obnovu vlasti viděl i nadále především ve své bývalé straně, SED. Jakmile se doslechl o přípravě jejího mimořádného sjezdu, rozhodl se jej zúčastnit. Když se ho berlínský deník *Die Tageszeitung* po příjezdu do vlasti ptal, zda je i nadále komunistou, odpovéděl: Jistěže!²⁷⁶

Sjezd SED, který zvolil jeho bývalého obhájce Gysiho novým předsedou strany, se konal 17. 12. 1989. Vzhledem k tomu, že si Bahro připravil rozsáhlé vystoupení, museli mu delegáti schválit dobu delší než v případě ostatních diskusních příspěvků. Už samo toto hlasování vnímal jako projev neúcty, stejně jako skutečnost, že návrh byl schválen poměrně těsnou většinou a dával mu navíc pouze třicet minut. Ve svém projevu třem tisícům delegátů sdělil, že se nabízí ideální příležitost spojit demokratizaci NDR s vytvořením důsledně ekologické společnosti, neboť pakliže budeme chtít žít tak jako na Západě, nejpozději do dvou generací pohár přeteče.²⁷⁷ Zejména v zemědělství volal po přechodu od velkých výrobních celků k drobnému zahradnictví. Dále se vyslovil proti převzetí západoněmeckého modelu demokracie, navrhoval možnost kandidatury osobností mimo politické strany, zakládání podnikových rad a svolání jejich celostátního kongresu.²⁷⁸ Zejména myšlenka ekologické deindustrializace NDR vyvolala mezi delegáty nesouhlasné výkřiky. V následném rozhovoru pro tisk se Bahro vyjádřil, že sjezd byl pro něj zlomem a uvědomil si nemožnost reformy SED, nyní přejmeno-

²⁷⁵ Herzberg, G., Seifert, K., *Rudolf Bahro – Glaube an das Veränderbare*, s. 446.

²⁷⁶ Tamtéž, s. 451.

²⁷⁷ Tamtéž, s. 452.

²⁷⁸ Tamtéž, s. 455.

vané na Stranu demokratického socialismu, a rozhodl se do ní nevstupovat.²⁷⁹ V rámci německé politiky se nicméně jeho sympatiím těšila i nadále a až do své smrti se veřejně hlásil k její volbě. Zejména se mu zamlouvala její ekologická a komunistická platforma a radikální mladá politička Sarah Wagenknechtová (*1969). I když v devadesátých letech kritizoval marxismus za jeho technooptimismus a domníval se, že jako východisko pro budoucí komunismus je dnes nepoužitelný, stále zdůrazňoval jeho emancipační odkaz.²⁸⁰

Své působíště našel na akademické půdě: Byla to jeho alma mater Humboldtova univerzita, která jej jmenovala v roce 1990 mimořádným profesorem, a dokonce podpořila jeho plán založit Institut pro sociální ekologii, v jehož čele by stál.²⁸¹ Institut pak skutečně v roce 1991 vznikl. Jádrem jeho aktivity byly Bahrovy přednášky, které dokázaly v prvních letech zaplnit velkou posluchárnu univerzity a zúčastňovalo se jich až šest set lidí.²⁸² Bahro je pojímal jako svého druhu show a publikum bylo fascinováno zejména jeho řečnickým zápalem, ovšem mnohým začala rychle vadit chaotičnost přednášek a časté opakování stejných myšlenek. Nicméně i v dalších letech chodilo Bahra poslouchat pravidelně sto až sto padesát lidí.²⁸³ Kontroverzní byly ale některé osoby, které Bahro pozval, aby vystoupily, například zástupce jedné ekologicko-esoterické sekty zvané Centrum pro experimentální utváření společnosti.²⁸⁴ Institut se po prvotním nadšení rozjížděl pomalu, v roce 1992 měl čtyři zaměstnanecká místa a stále chyběly prostory k jeho umístění. Navíc se začaly společně s probíhajícími škrty na východoněmeckých univerzitách vyskytovat tlaky na jeho zrušení.²⁸⁵ Když se o tom Bahro dozvěděl, zorganizoval protestní tiskovou konferenci. Shromážděným novinářům

---

²⁷⁹ Tamtéž, s. 461.

²⁸⁰ Tamtéž, s. 573.

²⁸¹ Tamtéž, s. 462.

²⁸² Ferst, M., *Der Sozialökologe und Regimekritiker Rudolf Bahro (1935–1997)* [online, cit. 28. 9. 2018]. Dostupné na: <http://www.umweltdebatte.de/der-sozialoekologe.html/>.

²⁸³ Herzberg, G., Seifert, K., *Rudolf Babro – Glaube an das Veränderbare*, s. 491.

²⁸⁴ Tamtéž, s. 497.

²⁸⁵ Tamtéž, s. 492.

sděлил, že za snahou zrušit institut stojí politické zájmy, totiž snahy berlínského senátora pro vědu (tedy zemského ministra, pozn. S. H.) za CDU, který považoval Bahrovu koncepci za politickou, a proto nemající na univerzitě místo.²⁸⁶

Rozhodnutí o institutu předala univerzita k posouzení externím odborníkům. Bahro záměrně odmítal přistoupit na diskurz „pozitivistické vědy“ a v návrhu odborného zaměření ústavu používal takové obraty jako *touhy*, *spirituální* nebo *Erós*. Posudky byly přirozeně negativní a upozorňovaly, že zaměření institutu je misionářské, a nikoli vědecké.²⁸⁷ Jelikož Bahro protestoval a byl přece jen bývalým disidentem, byla svolána nová komise, která pracovala úzkostlivě neutrálně. Jak dodávají Bahrovi životopisci, problém byl v tom, že „proti sobě stály dvě různé vědecké kultury“.²⁸⁸ Není se co divit, že byl Bahrův institut tak negativně hodnocen. Vždyť on sám ve své *Logice záchrany* uváděl v rámci zásad trvalé udržitelnosti vedle odmítání masové turistiky, automobilismu, braní léků a bojkotu bank také požadavek „nevěnovat se pozitivistické vědě“.²⁸⁹

Závěr komise, pochopitelně složené ze západoněmeckých hodnotitelů, zněl: „... v současnosti zjiitelné kompetence, přístupy a projekty pana Bahra samy o sobě neopravňují k jeho povolání na místo vysokoškolského učitele.“²⁹⁰ Komise se přesto přiklonila k názoru, že jeho setrvání na univerzitě je žádoucí, neboť se jedná o bývalého disidenta: „Pan Bahro je osobností soudobých dějin a na takovéto osoby se nehodí obvyklá měřítká.“²⁹¹ Dalším důvodem bylo, že k univerzitám v bývalém východním Německu je třeba přistupovat méně náročně: „Měřítká, od nichž odchýlit se v Mnichově nebo v Bonnu by nemělo žádné oprávnění, nejsou na Humboldtovu univerzitu dosud bez výjimek

---

²⁸⁶ Tamtéž.

²⁸⁷ Tamtéž, s. 495.

²⁸⁸ Tamtéž, s. 499.

²⁸⁹ Tamtéž, s. 428.

²⁹⁰ Tamtéž, s. 500.

²⁹¹ Tamtéž, s. 501.

uplatnitelná.²⁹² Třetí důvod stavěl na tom, že většina zdejších učitelů je kvalitních, takže je možno občas učinit výjimku: „Dosavadní úspěšná personální politika univerzity dovoluje přijímat i vyslovené solitéry“ (Ausenseiter).²⁹³ Na základě tohoto ponižujícího doporučení si Bahro i přes redukci institutu na dva zaměstnance až do svého onemocnění profesorské místo udržel.

Vedle akademické dráhy i nadále vstupoval do veřejných debat. Když byl bývalý vládce NDR Erich Honecker (1912–1994) převezen na jaře 1992 z Moskvy do vyšetřovací vazby v Berlíně a čekal zde na svůj proces, Bahro se mu v otevřeném dopise nabídl za obhájce. Napsal mu, že hledá „lidské porozumění mezi námi“ i přes „určitě stále existující názorové rozdíly o cestě NDR“. Dokonce se téměř omlouval za své jednání, „které přispělo k zániku NDR“ a vyjadřoval pochopení, pokud na něj Honecker dodnes pohlíží jako na „kontrarevolucionáře“.²⁹⁴ Honecker Bahrovi za jeho nabídku zdvořile poděkoval, nicméně k procesu nakonec nedošlo a byl mu umožněn odchod do Chile. V rámci veřejné debaty o Honeckerovi se Bahro dokonce zastal stavby Berlínské zdi a rozkazu ke střelbě při ilegálním překračování hranice a prohlásil, že pokud za to chtějí soudit Honeckera, měli by soudit i jeho.²⁹⁵

Překvapivě úzké vztahy pojily Bahra k čelné osobnosti konzervativní politiky v nových spolkových zemích, saskému premiéru Kurtu Biedenkopfovi (*1930). Oba muži se poznali přes ekologickou politiku v západním Německu během osmdesátých let. Biedenkopf, který byl v sedmdesátých a osmdesátých letech poměrně významným politikem CDU, převzal v roce 1990 obnovu své strany v rodném Sasku. V rámci jedné pódiové diskuse v Berlíně se s Bahrem domluvili, že by jeho skupině poskytl zanedbaný bývalý státní statek v obci Pommritz u Budyšina, kde by se Bahro pokusil experimentovat s trvale udržitelným životem. Ekologickou komunu zde založilo asi čtyřicet mužů a žen, nicméně

---

²⁹² Tamtéž, s. 500–501.

²⁹³ Tamtéž.

²⁹⁴ Tamtéž, s. 525.

²⁹⁵ Tamtéž, s. 524.

Bahro se nakonec rozhodl zůstat v Berlíně a sem jen pravidelně dojížděl. Projekt funguje dodnes a podle svých webových stránek poskytuje zájemcům především esoterické zážitky a agroturistiku.²⁹⁶

V roce 1993 se stala tragédie, která zcela změnila Bahrův život a z níž se již nikdy nevzpamatoval. Jeho vztah k ženám byl celoživotně problematický. Nebyl rodinný typ a všechnu svou energii věnoval intelektuální práci. Zároveň jej ženy přitahovaly a opakovaně se zamilovával. Ačkoli se záhy oženil a měl se svou manželkou dvě děti, jako otec prakticky nefungoval a své ženě byl nevěrný. Po příchodu do SRN byl rázem slavný, což pochopitelně zvyšovalo jeho atraktivitu v očích opačného pohlaví, a vypadalo, to, že si chce vynahradiť nucenou sexuální abstinenci ve vězení. Když padla Berlínská zeď a Bahro odešel do NDR, jeho manželka Beatrice zůstala i s malou dcerou v západním Německu. Navštěvoval ji pouze o víkendech nebo za ním ona dojížděla do Berlína. V zanikající NDR byl na krátkou dobu předmětem obdivu, poznal zde řadu nových žen a vybudoval si pevný vztah k Marině Lehnertové. Beatrice reagovala na jeho nevěry agresivně, jejich vztah se rozpadal a znovu dával dohromady. Po jedné konfrontaci obou žen se Beatrice cítila Bahrovou novou partnerkou poražena a spáchala sebevraždu skokem z berlínského Vítězného sloupu. Bahro si sebevraždu své ženy vyčítal do konce života a již nikdy poté nebyl schopen tak tvořivě pracovat jako dříve. Sebevraždu své ženy považoval také za příčinu svého pozdějšího onemocnění.

Když mu byla v roce 1994 diagnostikována leukémie, absolvoval složitou léčbu, kterou ovšem čas od času přerušoval a raději vyhledával pomoc u různých léčitelů. Během nemoci se o něj starala Marina, s níž Rudolf vstoupil v roce 1995 do svého třetího manželství, a po jeho smrti vychovávala jeho dceru Hannah. Mezi jeho přáteli kolovala legenda, že onemocnění je následkem ozařování, kterému byl prý vystaven během pobytu ve vězení skrz zeď své cely. To je ovšem zcela nepodložené. Po mnoha pobytech v nemocnici zemřel 5. prosince 1997. Na

---

²⁹⁶ LebenGut Pommritz [online, cit. 28. 9. 2018]. Dostupné na: <https://lebensgut.de/>.

Bahrově pohřbu se sešly mnohé velké postavy německé politiky: Vedle Gregora Gysiho z PDS byl přítomen český exulant a pozdější spoluzakladatel Strany zelených Milan Horáček (*1946) nebo přední sociální demokrat Wolfgang Thierse (*1943). Chladný postoj univerzity, která s Bahrem několik měsíců před jeho smrtí zrušila pracovní kontrakt, se odrážel i v tom, že se jeho pohřbu nezúčastnil žádný její zástupce.²⁹⁷

K Bahrovu intelektuálnímu vývoji od konce osmdesátých let napsal autor jeho nekrologu, že jeho „představy oscilovaly nejméně od konce osmdesátých let mezi apokalypsou a vyléčením či spásou a končily v politickém šílenství.“²⁹⁸ Vedoucí zelená politička a bývalá evangelická farářka Antje Vollmerová (*1943) napsala, že byl: „První a poslední romantik u Zelených... Nikdy nehledal politickou stranu, ale politicko-duchovní hnutí.“²⁹⁹ Vollmerová si už během Bahrova působení mezi Zelenými povšimla Bahrovy snahy stát se prorokem apokalypsy, na což odmítavě zareagovala: „Člověk sám ze sebe proroka neudělá, ale prorokem se stane, když jej následují lidé a když mají důvěru v to, co říká.“ Amberger k tomu dodává, že být prorokem vyžaduje mít důvěru v učedníky, duchovně i lidsky, což Bahrovi, který „byl do sebe zamilován tak, že to až hraničilo s autismem, chybělo“.³⁰⁰ Norský sociolog a matematik Johan Galtung (*1930) se vyjádřil, že „Rudiho velice respektoval, ale připadal mu příliš fundamentalistický a poněkud teutonský...“.³⁰¹ Významný aktivista studentské revolty šedesátých let Rainer Langhans (*1940) napsal, že Bahro „tak málo jako překonal Johanese R. Bechera a Stalina, tak moc propagoval neviditelnou církev, a nikoli zkušenostní spiritualitu. Tak málo jako se dokázal zbavit svého autoritářského chování v soukromí a k ženám, tak málo toho dokázal dosáhnout v politice proti mužům.“³⁰² Další z jeho přátel, kterého nechali Bahrovi životisci v anonymitě, byl ještě příkřejší: „Nesmíme zamlčovat, že Bahro

²⁹⁷ Herzberg, G., Seifert, K., *Rudolf Bahro – Glaube an das Veränderbare*, s. 601.

²⁹⁸ Tamtéž.

²⁹⁹ Tamtéž, s. 578.

³⁰⁰ Amberger, A., *Bahro, Harich, Havemann*, s. 137.

³⁰¹ Herzberg, G., Seifert, K., *Rudolf Bahro – Glaube an das Veränderbare*, s. 502.

³⁰² Tamtéž.

byl manický sebezprezentátor. Neviděl nebo nerespektoval hranice mezi soukromým a veřejným a působil při tom exhibicionisticky.³⁰³ Autor knihy o dějinách ekologického hnutí Joachim Radkau konstatuje, že Bahrův politický kapitál se celoživotně zakládal na knize *Alternativa*: „Je o to překvapivější, že na této základně nepřemýšlel dále se stejnou intelektuální disciplínou... Stalo se mu to, co některým jiným současníkům z levicové scény – jakmile se vymanil z marxistického korzetu, nechal se unášet měnícími se trendy.“³⁰⁴ Konečně nechme promluvit Bahrova syna Andreje: „*Jaké vlastnosti na něm oceňujete?* Výdrž a píli. *Jaké jeho slabiny odmítáte?* Sociální neodpovědnost. Zanechal za sebou chaos v rodině. A vzdálenost praxi. *Jaké jeho vlastnosti byste chtěl mít?* Optimismus. *A jaké v žádném případě?* Dogmatismus.“³⁰⁵

---

³⁰³ Tamtéž, s. 503.

³⁰⁴ Radkau, J., *Die Ära der Ökologie*, s. 167.

³⁰⁵ Kapitalismus mit Präservativ. Andrej Bahro über Subbotniks, Timur-Trupps, das Unternehmen Deutschland und seine Alternative, *Neues Deutschland*, 23. 8. 2002 [online, cit. 28. 9. 2018]. Dostupné na: <https://www.neues-deutschland.de/artikel/22335.kapitalismus-mit-praeservativ.html/>.

Seznam literatury

- Amberger, A., *Bahro, Harich, Havemann. Marxistische Systemkritik und politische Utopie in der DDR*, Verlag F. Schöningh, Paderborn 2014.
- Arato, A., Vajda, M., The Limits of the Leninist Opposition: Reply to David Bathrick, *New German Critique* 19, 1981, 1, s. 165–175.
- Arato, A., Rudolf Bahro: Critical Responses 47, *Telos* 48, 1981, s. 153–168.
- Bahro Komitee [online, cit. 28. 9. 2018]. Dostupné na: <http://www.roland-wehl.de/bahro-komitee/>.
- Bahro, R., *Logik der Rettung. Wer kann die Apokalypse aufhalten? Ein Versuch über die Grundlagen ökologischer Politik*, Weitbrecht, Stuttgart 1987.
- Bahro, R., *Plädoyer für schöpferische Initiative. Zur Kritik von Arbeitsbedingungen im real existierenden Sozialismus*, Bund, Köln 1980.
- Bahro, R., *From Red to Green*, Verso, London 1984.
- Baldus, B., The Alternative in Eastern Europe, *Canadian Journal of Sociology* 5, 1980, 1, s. 70–73.
- Bathrick, D., The Politics of Culture: Rudolf Bahro and the Opposition in the GDR, *New German Critique* 15, 1978, 1, s. 3–24.
- Biehlová, J., Staudenmaier, P., *Ekofašismus. Poučení z německé zkušenosti*, Votobia, Olomouc 1999.
- Bischoff, J., Lühn, K., Aufhebung der Subalternität oder die Reise nach Innen, in: Wolter, U., *Antworten auf Bahros Herausforderung des „realen Sozialismus“*, Olle & Wolter, Berlin 1983.
- Brett-Crowther, M., The Alternative in Eastern Europe, *International Relations* 6, 1979, 4, s. 718–720.
- Dumont, R., *Cuba. Socialisme et Développement*, Editions du Seuil, Paris 1964.
- Dutschke, R., *Wir hatten ein barbarisches schönes Leben*, Knauer, München 1998.
- Erbe, G., Klassenantagonismus oder Schichtendifferenzierung? Bemerkungen zu Bahros Analyse der Sozialstruktur des „realen sozialismus“, *Prokla* 7, 1978, 31, s. 57–65.
- Ferst, M., Der Sozialökologe und Regimekritiker Rudolf Bahro (1935–1997) [online, cit. 28. 9. 2018]. Dostupné na: <http://www.umweltdebatte.de/der-sozialoekologe.html/>.

- Friedrichs, J., Die Indianerkommune Nürnberg. Kinderrechte – Antipädagogik – Pädophilie, in: Meike, S., Baader, C., König, J., Sager, C. (eds.), *Tabubruch und Entgrenzung. Kindheit und Sexualität nach 1968*, Böhlau, Köln – Weimar 2017.
- Fromm, E., *Mít nebo být?*, přel. V. Žihlová, Naše vojsko, Praha 1992.
- Geoghegan, V., *Utopianism and Marxism*, Methuen, New York 1987.
- Gysi, G., *Ein Leben ist zu wenig. Eine Biographie*, Aufbau Verlag, Berlin 2017.
- Heller, J., Neužil, F. a kol., *Bojíte se socialismu?*, Periskop, Příbram 2007.
- Heller, J., Neužil F. a kol., *Kdopak by se Marxe bál*, Futura, Praha 2011.
- Herzberg, G., Seifert, K., *Rudolf Bahro – Glaube an das Veränderbare. Eine Biographie*, Linksverlag, Berlin 2002.
- Heyer, A., Rudolf Bahros „Alternative“. Ökologie, Demokratie und ein neuer Marxismus im Gewand der Utopie, in: Kinner, K. (ed.), *Linke zwischen den Orthodoxien. Von Havemann bis Dutschke*, Karl Dietz Verlag, Berlin 2011.
- Hobsbawm, E., Komunistický manifest z hlediska perspektiv, přel. M. Formánek [online, cit. 28. 9. 2018]. Dostupné na: <https://sok.bz/clanky/2012/eric-hobsbawm-komunisticky-manifest-z-hlediska-perspektiv/>.
- Kapitalismus mit Präservativ. Andrej Bahro über Subbotniks, Timur-Trupps, das Unternehmen Deutschland und seine Alternative, *Neues Deutschland*, 23. 8. 2002 [online, cit. 28. 9. 2018]. Dostupné na: <https://www.neues-deutschland.de/artikel/22335.kapitalismus-mit-praeservativ.html/>.
- Koenen, G., *Das rote Jahrzehnt. Unsere kleine deutsche Kulturrevolution 1967–1977*, Kiepenheuer und Witsch, Köln 2001.
- Konrád, G., Szelényi, I., *The Intellectuals on the Road to Class Power: A Sociological Study of the Role of the Intelligentsia in Socialism*, Branch Line, London 1979.
- Kosta, J., Planung, Selbstbestimmung und Arbeitsteilung, in: Kremendahl, H., Meyer, T. (eds.), *Menschliche Emanzipation: Rudolf Bahro und der demokratischer Sozialismus*, Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt am Main 1981.
- Kremendahl, H., Rudolf Bahros „Alternative“ – menschliche Emanzipation und politische Strategie, in: Kremendahl, H., Meyer, T. (eds.),

- Menschliche Emanzipation. Rudolf Bahro und der Demokratischer Sozialismus*, Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt am Main 1981.
- Kühn, A., *Stalins Enkel, Maos Söhne. Die Lebenswelt der K-Gruppen in der Bundesrepublik der 70er Jahre*, Campus Verlag, Frankfurt am Main 2005.
- LebenGut Pommritz [online, cit. 28. 9. 2018]. Dostupné na: <https://lebensgut.de/>.
- Lehnert, E., Autoportrait Rudolf Bahro, *Sezession* 20, Oktober 2007, s. 5 [online, cit. 28. 9. 2018]. Dostupné na: https://sezession.de/wp-content/uploads/2009/04/lehnert_autorenportrait-rudolf-bahro.pdf/.
- Lilly, C., *Power and Persuasion: Ideology and Rhetoric in Communist Yugoslavia, 1944–1953*, Routledge, New York 2018.
- Mandel, E., *From Stalinism to Eurocommunism: The Bitter Fruits of „Socialism in One Country“*, Verso, London 1978.
- Marcuse, H., Protosocialism and Late Capitalism: Toward a Theoretical Synthesis Based on Bahro's Analysis, *International Journal of Politics* 10, 1980, 2/3, s. 25–48.
- März, M., *Linker Protest nach dem Deutschen Herbst. Eine Geschichte des linken Spektrums im Schatten des „starken Staates“, 1977–1979*, Transcript Verlag, Bielefeld 2012.
- Matejko, A., The Alternative in Eastern Europe, *Slavic Review* 39, 1980, 4, s. 700–702.
- Miliband, R., A Commentary on Rudolf Bahro's Alternative, *The Socialist Register* 16, 1979, 1, s. 274–284.
- Moneta, J., Eine „Alternative“ – Nicht nur für die DDR, in: Wolter, U. (ed.), *Antworten auf Bahros Herausforderung des „realen Sozialismus“*, Olle & Wolter, Berlin 1983.
- Nolte, H., Bahros Sozialismuskritik und Perspektiven von Emanzipation im Weltsystem, in: Kremendahl, H., Meyer, T. (eds.), *Menschliche Emanzipation. Rudolf Bahro und der Demokratische Sozialismus*, Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt am Main 1981.
- Pelikán, J., Zu Bahros Auffassungen über die Veränderungen in Osteuropa, in: Wolter, U. (ed.), *Antworten auf Bahros Herausforderung des „realen Sozialismus“*, Olle & Wolter, Berlin 1983.
- Polák, M., *Class, Surplus and Division of Labor: A post-marxian exploration*, Palgrave, London 2013.

- Preston, P., *The Last Stalinist: The Life of Santiago Carrillo*, William Collins, London 2014.
- Radkau, J., *Die Ära der Ökologie. Eine Weltgeschichte*, C. H. Beck, München 2011.
- Selucký, R., Rudolf Bahro: The Alternative in Eastern Europe, *Journal for Comparative Economics* 5, 1981, 1, s. 90–91.
- Scheer, H., Die institutionellen politischen Voraussetzungen menschlicher Emanzipation – eine sozialdemokratische Entgegnung zu Rudolf Bahro, in: Kremendahl, H., Meyer, T. (eds.), *Menschliche Emanzipation. Rudolf Bahro und der Demokratische Sozialismus*, Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt am Main 1981.
- Schlauch, W., Dissent in Eastern Europe: Rudolf Bahro's Criticism of East European Communism, *Nationalities Papers* 9, 1981, 1, s. 105–116.
- Schwenger, H. (ed.), *Solidarität mit Rudolf Bahro. Briefe in die DDR*, Rowohlt, Reinbek 1978.
- Smith, G., *The Major Works of Rudolf Bahro*, Doctoral Thesis, Loughborough University of Technology 1990.
- Spohn, W., Geschichte und Emanzipation. Bahros Beitrag zur Sozialismus-Diskussion, *Prokla* 7, 1978, 31, s. 5–31.
- Szelényi, I., Whose Alternative?, *New German Critique* 20, 1980, 2, s. 117–134.
- Thompson, E., Notes on Exterminism, the Last Stage of Civilization, in: týž, *Exterminism and Cold War*, New Left Review and Verso, London 1982.
- Tickin, H., Rudolf Bahro: A Socialist Without a Working Class, *Critique* 10, 1979, 1, s. 133–139.
- Van der Linden, M., *Western Marxism and the Soviet Union: A Survey of Critical Theories and Debates Since 1917*, Brill, Leiden-Boston 2007.
- Vilímek, T., *Solidarita napříč hranicemi. Opozice v ČSSR a NDR po roce 1968*, Vyšehrad, Praha 2010.
- Weber, I., *Sozialismus in der DDR. Alternative Gesellschaftskonzepte von Robert Havemann und Rudolf Bahro*, Links-Verlag, Berlin 2015.
- Wolfgang, L., *Die Revolution entläßt ihre Kinder*, Kiepenheuer & Witsch, Köln 1955.
- Woods, R., *Opposition in the GDR Under Honecker 1971–85*, Palgrave Macmillan, Basingstoke 1986.